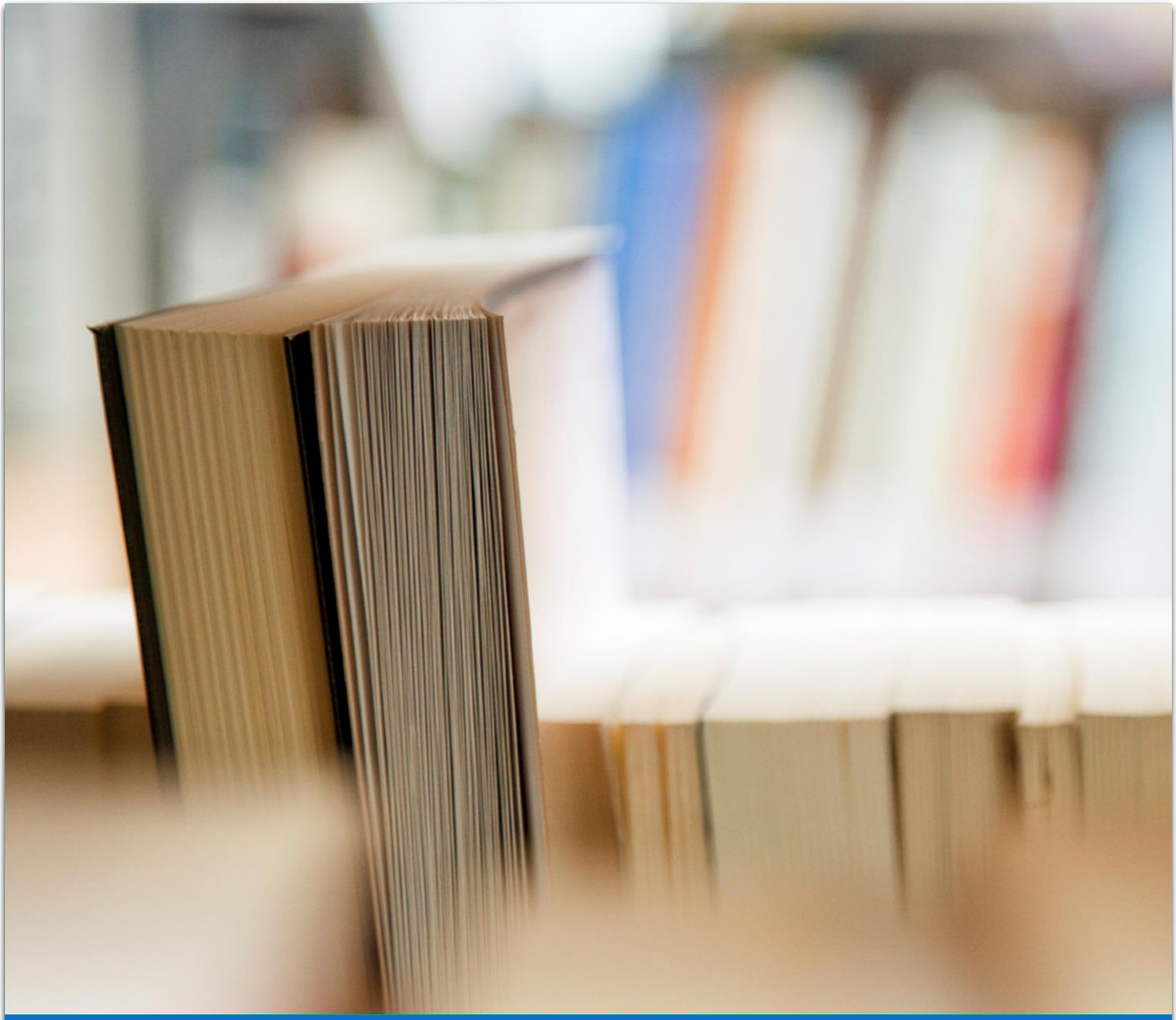

Sanskrit Sample Study Material

Buy our Full Package and Get: Full Content of 10 Units, Previous Year Question Analysis with Explanation, 1000 Model Question with Explanation, Mock Test, Video Analysis of 20 Important Topics, Last Minute Suggestion.

www.teachinns.com

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

Sanskrit Code: 25

1. Unit-1
2. Unit-2
3. Unit-3
4. Unit-4
5. Unit-5
6. Unit-6
7. Unit-7
8. Unit-8
9. Unit-9
10. Unit-10

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

UNIT – 1: वेदस्य रचनाकालः

Sub Unit – 1

SL. NO.	TOPICS
1	1.1 वेदस्य रचनाकालः

Sub Unit – 2: संहिता

SL. NO.	TOPICS
2	1.2.1 ऋक्संहिता
3	1.2.2 सामवेदसंहिता
4	1.2.3 यजुर्वेदसंहिता
5	1.2.4 अथर्ववेदसंहिता
6	1.2.5 वेदानाम् उपनिषदः
7	1.2.6 अनुवादकर्म
8	1.2.7 वेदानां पुरोहिताः

Sub Unit – 3: संवादसूक्तम्

SL. NO.	TOPICS
9	1.3.1 पुरुरवा-उर्वशी
10	1.3.2 यम-यमी
11	1.3.3 सरमा-पणि
12	1.3.4 विश्वामित्र-नदी

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit – 4

SL. NO.	TOPICS
13	1.4.1 ब्राह्मणसाहित्यम्
14	1.4.2 ब्राह्मणस्य रचनाकालः
15	1.4.3 ब्राह्मणस्य विषयवस्तु
16	1.4.4 ब्राह्मणानि
17	1.4.5 ब्राह्मणानां संक्षिप्तसारम्

Sub Unit – 5

SL. NO.	TOPICS
18	1.5.1 आरण्यकसाहित्यम्
19	1.5.2 आरण्यकानां संक्षिप्तसारम्
20	1.5.3 शांख्यायण-आरण्यकम्

Sub Unit – 6: वेदाङ्गम्

SL. NO.	TOPICS
21	1.6.1 वेदाङ्गानां प्रकारभेदः
22	1.6.2 शिक्षाशास्त्रम्
23	1.6.3 कल्पशास्त्रम्
24	1.6.4 व्याकरणम्
25	1.6.5 निरुक्तम्
26	1.6.6 छन्दशास्त्रम्
27	1.6.7 ज्योतिषशास्त्रम्

Sub Unit – 7

SL. NO.	TOPICS
28	1.7 देवानां विशेषणानि

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit- 1:

वेदस्य रचनाकाल:

वेदोऽखिलधर्ममुलम्। अस्माकं देशस्य कृत्स्नाया: संस्कृते: वेद एवाधारस्वरुप:। भारतीयानां शिक्षा दीक्षा ध्यानधारणादिकं सर्वमेव प्रतिफलितमास्ते साहित्येऽस्मिन् असाधारणं खलु वैदिकसाहित्यस्य वैचित्र्यम्। परन्तु अस्य वेदस्य कालविषये विद्वल्सु गम्भीरो मतभेदो दृश्यते। बहव: पाश्चात्यपण्डिता: भारतीयपण्डिताश्च वेदस्य कालनिवयिविषये भिन्नानि मतानि उल्लिखितवन्त:। तेषां मतानि अधस्तात् विस्तृतरुपेण आलोच्यन्ते —

१. मैक्समुलर - महोदय: प्रथमं तावत् वेदस्य कालनिवर्यि जम्-पण्डित: मैक्समुलर-महोदय: समर्थ: अभवत्। स इतिहासं भाषासाहित्यश्च अवलम्बय वेदस्य कालनिर्णयं कृतवान्। तस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भवति '1200 BC - 1000 BC' इति। वेदस्य कालनिर्णयविषये तस्य ग्रन्थस्य नाम भवति ''A History of Sanskrit Literature'' इति ..... Gifford lectures on physical religion (1889) इत्यस्मिन् ग्रन्थे तेन उक्तम् — वेदस्य सुक्तानि १००० अथवा १५०० वा १२०० अथवा ३००० अब्दे विस्तृतलाभं कृतवन्त:

२. बेवर - महोदय: वेदस्य कालनिर्णययविषये बेवर-महोदयस्य अवदानम्। बेवर-महोदयस्य मतमस्ति यत् वेदा: कियत् प्राचीना: सन्ति इति निश्चयेन वक्तुं नैव शक्यते/प्रार्यते। वक्तुं शकयते यत् वेदा: 15000 BC इति तिथे: प्राचीनास्तु सन्त्येव।

३. याकोवी-महोदय: स ज्योतिषमवलाम्बय वेदस्य कालनिर्णयं कृतवान्। अस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकाल:4500 BC - 2500 BC इति। अपि च स वेदस्य कालनिर्णयविषये ऋग्वेदस्य मण्डुकसुक्तस्य सादृश्यमुल्लिखिवान्। याकोवी-महोदय ''The origin of vedic culture.'' इत्यस्मिन् ग्रन्थे वेदस्य रचनाकालविषये आलोचनां अकरोत्.

४. लोममान्य-वालगङ्गाधर: बालगङ्गाधरोऽपि ज्योतिषशास्त्रम् अवलम्बय वेदस्य रचनाकालं स्वीकृतवान्। अस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भावति 4000 BC - 2500 BC (मतान्तरे - 6000 - 4000 BC) वेदस्य कालनिर्णयविषये बालगङ्गाधरतिलकस्य दौ ग्रन्थौ स्त: -

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

(क) 'The Arctic Home'

(ख) The Orion इति

अपि स एव वसन्तसंक्रान्तिम वलम्बय वेदस्य रचनाकालं स्वीकृतवान्।

तिलकेन वैदिकसाहित्य चत्वार: विभागा: क्रियन्ते —

(i) अदितिकाल: (6000 - 4000 BC) भारतीय-सभ्यताया सुचना क्रियते

(ii) मृगशिराकाल: (4000 - 2500 BC) ऋग्वेदस्य मन्त्रस्य लिखितस्वरूपं प्राप्यते।

(iii) कृत्तिकाकाल: (2500 - 1400 BC) वेदस्य लिपिवद्ध संकलनमभवत्।

(iv) अन्तिमकाल: (1400 - 500 BC)

(५) विण्टरतित्स-महोदय: भाषातत्त्वस्य, पाणिनि-व्यकरणस्य ऐतिहासिक तत्वस्य, वैदिकभाषाया:, अशोककालिक शिलालेख-भाषायाश्च तुलनात्मकम् अकरोत्। तस्य कृत्वा वेदस्य कालनिवयिं कृतवान् अकरोत्। तस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भवति - 6000 - 4500 BC (मतान्तरमस्ति 2500 - 2000 BC)

अस्मिन् विषये तस्य एक: प्रसिद्ध: ग्रन्थ: विराजते - ''History of Indian Literature.'' इति ।अस्मिन् ग्रन्थे विण्डरनित्स-महोदय: विस्तृतरुपेण वेदस्य कालविषये पर्यालोचनां चकार।

(६) म्याक्डोनाल-महोदयः अनेन महोदयेन 'आवेस्ता' इति पारसिकधर्मग्रन्थेन सह ऋग्वेदस्य भाषागतसादृश्येन वेदस्य रचनाकालः निर्णीतः। तस्य नये वेदस्य रचनाकालः 1500 BC - 1300 BC। अस्मिन् विषये तस्य एकः प्रसिद्धः ग्रन्थो भवति -

''A History of Sanskrit Literature'' इति

(७) अविनाशचन्द्रदासः अविनाशचन्द्रदास :भारतीयपण्डितगणेषु अन्यतमः आसीत्। स भूतत्वस्य उपरि विश्लेषणं कृत्वा वेदस्य कालनिर्णयम् अकरोत्। अपि स एव आर्यावर्तं सर्वतः समुद्रस्य सागरस्य स्थितिम् अवलम्ब्य वेदस्य कालं उल्लिखितवान्। वेदस्य कालनिर्णयविषये तस्य अपरप्रसिद्धग्रन्थो भवति 'Rigvedic India'' इति

वेदस्य रचनाकालः - 25,000 BC - 20,000 BC,

(८) सुनीतिकुमार-चट्टोपाध्यायः अयं महोदयः भाषायाः साहित्यस्य च तुलनात्मकं अध्ययनं कृत्वा वेदस्य कालनिर्णयं चकार। अस्य मतानुसारेण वेदस्य चरनाकालः सम्भवतः 1000 - 900 BC.

(९) पण्डितदीनानाथशास्त्री - वेदकालनिर्णये अस्य महोदयस्य ग्रन्थस्य नाम 'वेदकालनिर्णयः।' अस्मिन् ग्रन्थे ज्यौतिस्तत्त्वमीमांसाग्रन्थे वेदकालम् अतितरां प्राचीनं साधयितुं श्लाघनीयं प्रयत्नं विदधानः समवाप्यते। तद्विचारेण क्षिप्तौ वेदाख्यस्य प्रकाशस्यावतीर्णस्य लक्ष्य-संवत्सराः व्यतीयुः।

(१०) कामेश्वर-आयार-महोदयः - वेदस्य कालनिवयिविषये कामेश्वर-आयार इति महोदयस्य नाम प्राधान्येन उल्लिखितम्। स एव कृत्रिकानक्षत्रपुञ्जस्य अवस्थानं परिलक्ष्य वेदस्य कालनिर्णये प्रयासो अथवत्। तमस्य गतानुसारेण वेदस्य रचनाकालः 5500 BC।

(११) हेमचन्द्र-रायचौधुरी - वैदिकसाहित्ये ब्राह्मणादिषु ग्रन्थेषु राजवंशपरम्परायाः पर्यालोचनां कृत्वा स वेदस्य रचनाकालमुल्लिखितवान्। तस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भवति 1200 BC।

(१२) शङ्करवालकृष्णादीक्षितः अस्य महोदयस्य नये वेदः ५०० ख्रीष्टपूर्वाब्दे रचितः।

teachinns.com
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Previous Years Questions with References

Sub Unit- 1:

June - 2012

१. छन्द: कालादिनामभि: वेदकाल: प्रथमत: क: प्रतिपादयति ?

(क) मैक्समूलर:

(ख) वेबर:

(ग) बालगङ्गाधरतिलक:

(घ) विन्टरनिट्स:

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४	ख	1.1

December - 2012

१. नक्षत्रसम्पातगणनया केन वेदकालो निर्धार्यते ?

(क) मैक्समूलर:

(ख) वेबर:

(ग) बालगङ्गाधरतिलक:

(घ) जैकोबी

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	ग	1.1

December - 2013

www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

१. नक्षत्रसम्पातादिना वेदकालं क: प्रतिपादयति ?

(क) बालगङ्गाधरतिलक:

(ख) महर्षि दयानन्द:

(ग) सायण:

(घ) मैवत्रमूलर:

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	क	1.1

December - 2014

१. 'ज्योतिषम्' इति वैदिककालनिर्धारणस्य आधार: केन प्रतिपादित: ?

(क) मैक्समूलरेण

(ख) कीथमहोदयेन

(ग)वालगङ्गाधरतिलकेन

(घ) विन्टरनित्जमहोदयेन

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	८	ग	1.1

Model Questions with References

1. रुद्रदाम्नः गिरनार-शिलालेखस्य भाषा अस्ति —
(a) प्राकृतम्
(b) शंस्कृतम्
(c) संस्कृतप्रभावित-प्राकृतम्
(d) मालयालम्

2. रुद्रदाम्नः पितुः नाम किम्?
(a) जयदामन्
(b) रुद्रदामनः
(c) वीरदामनः
(d) शोणः

3. रुद्रदाम्नः पितामहस्य नाम —
(a) चष्टनः
(b) विचष्टनः
(c) दानवीरः
(d) जयदामनः

4. गीर्णार : आसीत् —
(a) पर्वतः
(b) गृहः
(c) स्थानम्
(d) भवनम्

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. सुदर्शनतड़ागस्य वर्णना अस्ति —
(a) गिरनारशिलालेखे
(b) हाथीगुम्फाभिलेखे
(c) एलाहावादस्तम्भलेखे
(d) वाँशखेड़ाभिलेखे

Answer

1.	b	2.	a	3.	a	4.	a	5.	a

Unit - 2

2.1 वैदिकसाहित्यस्य विशिष्टाध्ययनम्

Subunit – 2.1 - ऋग्वेदस्य सूक्तानि

Sl. No.	Topics	
1.	2.1.a	अग्निसूक्तम्
2.	2.1.b	वरुणसूक्तम्
3.	2.1.c	सूर्यसूक्तम्
4.	2.1.d	इन्द्रसूक्तम्
5.	2.1.e	उषसूक्तम्
6.	2.1.f	पर्जन्यसूक्तम्
7.	2.1.g	अक्षसूक्तम्
8.	2.1.h	ज्ञानसूक्तम्
9.	2.1.i	पुरुषसूक्तम्
10.	2.1.j	हिरण्यगर्भसूक्तम्
11.	2.1.k	वाक्सूक्तम्
12.	2.1.l	नासदीयसूक्तम्

Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MCQs, LMS, OMT, DU

Subunit – 2.1.1 – शुक्लयजुर्वेदस्य सूक्तानि

Sl. No.	Topics	
13.	2.1.1.a	शिवसंकल्पसूक्तम्
14.	2.1.1.b	प्रजापतिसूक्तम्

Subunit – 2.1.2 – अथर्ववेदस्य सूक्तानि

Sl. No.	Topics	
15.	2.1.2.a	राष्ट्राभिवर्धनसूक्तम्
16.	2.1.2.b	कालसूक्तम्
17.	2.1.2.c	पृथिवीसूक्तम्

Subunit – 2.2 – ब्राह्मणसाहित्यम्

Sl. No.	Topics	
18.	2.2.1	प्रतिपाद्यविषयः तथा च विधिभागः
19.	2.2.2	अग्निहोत्रयज्ञः
20.	2.2.3	अग्निष्टोमयज्ञः
21.	2.2.4	दर्शपूर्णमासयज्ञः
22.	2.2.5	पञ्चमहायज्ञः
23.	2.2.6	शुनःशेपः आख्यानम्
24.	2.2.7	वाङ्मनसोः आख्यानम्

Subunit – 2.3 – उपनिषद्-साहित्यम्

Sl. No.	Topics	
25.	2.3.1	ईशावास्योपनिषद्
26.	2.3.2	कठोपनिषद्
27.	2.3.3	केनोपनिषद्
28.	2.3.4	वृहदारण्यकोपनिषद्
29.	2.3.5	तैत्तिरीययोपनिषद्
30.	2.3.6	श्वेताश्वतरोपनिषद

teachinns.com
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQ, LMS, OMT, DU

Subunit – 2.4 – वैदिकव्याकरण - निरुक्त - वैदिकव्याख्यापद्धतिनां विवरणम्

Sl. No.	Topics	
31.	2.4.1	ऋक्प्रातिशाख्यम्
32.	2.4.1.a	समानाक्षराणि
33.	2.4.1.b	सन्ध्यक्षराणि
34.	2.4.1.c	अघोषाः
35.	2.4.1.d	सोष्माः
36.	2.4.1.e	यमाः
37.	2.4.1.f	स्वरभक्तिः
38.	2.4.1.g	रक्ताः
39.	2.4.1.h	संयोगः
40.	2.4.1.i	प्रगृह्य
41.	2.4.1.j	रेफितः
42.	2.4.2	निरुक्तम्

43.	2.4.2.a	पदचतुष्टयम्
44.	2.4.2.a.1	नामानि
45.	2.4.2.a.2	आख्यातविचारम्
46.	2.4.2.a.3	भावविकाराः
47.	2.4.2.a.4	उपसर्गाः
48.	2.4.2.a.5	निपाताः
49.	2.4.3	निरुक्ताध्ययनस्य प्रयोजनम्
50.	2.4.4	निर्वचनसिद्धान्तः
51.	2.4.4.a	वर्णागमः
52.	2.4.4.b	वर्णविपर्ययः
53.	2.4.4.c	वर्णविकारः
54.	2.4.4.d	वर्णलोपः
55.	2.4.4.e	धात्वार्थिशयः
56.	2.4.5	निरुक्तानुसारेण निम्नलिखितशब्दानां ब्युत्पत्तयः
57.	2.4.6	निरुक्तस्य दैवतकाण्डानुसारं मन्त्राणां भेदाः
58.	2.4.6.a	मन्त्रभेदाः
59.	2.4.6.b	देवतास्वरूपनिरूपणम्
60.	2.4.7	वैदिकव्याकरणम्
61.	2.4.7.a	शब्दरूपस्य वैचित्र्यम्
62.	2.4.7.b	तुमर्थक-प्रत्ययः
63.	2.4.7.c	लेट्-लकारः

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Subunit – 2.5 – वैदिकस्वराः

Sl. No.	Topics	
64.	2.5.1	उदात्तस्वरः
65.	2.5.2	अनुदात्तस्वरः
66.	2.5.3	स्वरितस्वरः

Subunit – 2.6 – वैदिकव्याख्यापद्धतिः

Sl. No.	Topics	
67.	2.6	भाष्यकाराः

शंस्कृतसाहित्यस्य विशिष्टाध्ययनम्

2.1 ऋग्वेद:

2.1.a अग्निसूक्तम् (ऋग्वेद 1.1)

ऋषि: - मधुच्छन्दा छन्द: - गायत्री

देवता - अग्नि: मन्त्रसंख्या – 9

1. अग्निविषये 200 सूक्तानि प्रचलितानि सन्ति।
2. 'ईले' इत्यस्य अर्थ: स्तुति: क्रियते।
3. सायणभाष्यानुसारेण अध्वरम् इत्यस्य अर्थ: हिंसारहितम्।
4. होता - होमनिष्पादक:।
5. क्रतु: - प्रज्ञानस्य।
5. सायणभाष्यानुसारेण 'राजन्तम्' इत्यस्य अर्थ: दीप्यमानम्।
6. 'अग्निमीले' इति सूक्तस्य विनियोग: आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम्।
7. सत्यश्चित्रश्रवस्तमो भवति अग्नि:।
8. दोषावस्त: इत्यस्य पदस्य अर्थ:भवति दिवारात्रि:।
9. यदङ्ग दाशुषे त्वम् इत्यत्र अग्निवाचक: शब्द: भवति अङ्ग:।
10. अग्नि: भवति पुरोहित:। ऋत्विक् रत्नधातमम् प्रभृतय:।

(ii) आह्वनीयस्य स्वरुपमस्ति चतुचस्त्रम्

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

अग्निसूक्तम्

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्

होतारं तत्नधातमम्।।१ ।।

अग्नि: पूर्वोभिऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत।

श देवाँ एह वक्षति।।२ ।।

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवे दिवे।

यशसं वीरवत्तमम्।।३ ।।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वत: परिभूरसि

स इद्देवेषु गच्छति।।४।।

अग्निर्होता कविक्रतु: सत्यश्चित्रश्रवस्तम:।

देवो देवेभिरागमत।।५।।

यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने यद् भद्रं करिष्यसि।

तवेतत्सत्यमङ्गिर:।।६।।

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तार्धिया वयम्।

नमो भरन्त एमसि।।७।।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्।

वर्धमानं स्वे दमे।।८।।

स न: पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव।

सचस्वा न: स्वस्तये।।९।।

teachinns.com
Text with Technology

2.1.b वरुणसूक्तम् (ऋग्वेद 1.25)

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

ऋषि: – शुन:शेप: **छन्द: - गायत्री**

देवता – वरुण: **मन्त्रसंख्या – २१**

वरुणसूक्तविषये कानिचित् तथ्यानि

1. वरुणविषये १२ सूक्तानि प्रसिद्धानि।

2. वरुणस्य प्रियहव्यो भवति मधुहव्य:।

3. वरूणस्य अस्त्रं भवति पाशास्त्रम्।

4. वरुणशब्द: वृ-धातो: निष्पन्न: भवति।

5. उत्तमशासक: भवति वरुणदेव:।

6. वरुण: सप्तमादित्य रूपेण परिचित:।

वरुणसूक्तम्

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्

मिनीमसि द्यविद्यवि।।1।।

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरध:।

मा हृमानस्य मन्यवे।। 2।।

विमृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितम्।

गीर्भिर्वरुण सीमहि।। 3।।

परा हि मे विमन्यव: पतन्ति वस्य इष्टये।

वयो न वसतीरूप।।4।।

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे।

मृळीकायोरुचक्षसम्।।5।।

तदित्समानमासाते वेनन्ता न प्र युच्छत:।

धृतव्रताय दाशुषे।।6।।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्।

वेद नाव: समुद्रिय:।। 7।।

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावत:।

वेदा य उपजायते।।8।।

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहत:।

वेदा ये अध्यासते।।9।।

निषसाद धृतव्रतो वरुण: पत्स्यास्वा।

साम्राज्याय सुक्रतु:।। 10।।

अतोविश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति।

कृतानि या च कर्ता।।11।।

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्य: सुपथा करत्।

प्र ण आयूंषि तारिषत्।।12।।

विभआन्ध्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्तनिर्णिजम्।

परि स्पशो नि षेदिरे।।13।।

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम्।

न देवमभिमातय:।। 14।।

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या।

अस्माकमुदरेष्वा।।15।।

परा मे यन्ति धीतयो गावो गव्यूतीरनु।

इच्छन्तीरुरुचक्षसम्।।16।।

सं नु वोचावहै पुनयन्तो मे मध्वाभृतम्।

होतेव क्षदसे प्रियम्।।17।।

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि।

एता जुषत मे गिर;।। 18।।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

इमं मे वरुण श्रुधी जवमद्या च मृळ्य।

त्वामवस्युरा चके।।19।।

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि।

स यामानि प्रति श्रुधि।।20।।

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत।

अवाधमानि जीवसे।।21।।

Previous Year Questions with Reference

June – 2012

2.1 ऋग्वेदस्य सूक्ताध्ययनम्

1. ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमसूक्ते कः स्तूयते।

a. अग्नि

b. यमः

c. बिष्णुः

d. बरुण

2. 'मध्या कर्तोर्विततं सञ्जभार इति पठ्यते

a. अग्निसूक्ते

b. इन्द्रसूक्तेः

c. सवृत्तिसूक्ते

d. उषस्सूक्ते

3. राजान्तमध्वराणामिति पठ्यते —

a. पृथीवीसूक्ते

b. अग्निसूक्ते

c. विषुसूक्ते

d. वाक् सूक्ते।

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	a	2.1.a
2	12	c	सवितृसूक्तम्
3	1	b	2.1.a

www.teachinns.com - A compilation of the products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

December - 12

1. ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमसूक्ते कः स्तूयते।

a. रुद्रः

b. बरुणः

c. इन्द्रः

d. प्रजापतिः

2. कस्याहुतिः मनसा दीयते ?

a. विष्णोः

b. इन्द्रस्य

c. प्रजापतेः

d. रुद्रस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	d	2.1.1.b
2	4	c	2.1.1.b

Model Question

1. अस्मिन् शिलालेखे 'दामन' इत्यस्य कोऽर्थः ?
(a) गृहम्
(b) मत्सः
(c) तड़ागः
(d) स्थानम्

2. रुद्रदाम्नः उपाधिः आसीत् —
(a) क्षत्रपः
(b) महाक्षत्रपः
(c) वीरः
(d) कुमारः

3. रुद्रदाम्नः तड़ागस्य कति भागाः सन्ति —
(a) त्रयः
(b) पञ्च
(c) षट्
(d) नव

4.समुद्रगुप्तस्य एलाहावाद-स्तम्भलेखः कुत्र विद्यते —
(a) प्रयागे
(b) विहारे
(c) मणिपुरे
(d) वीजापुरे

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5.एलाहावाद-स्तम्भलेखस्य भाषा आसीत् —
(a) प्राकृतम्
(b) संस्कृतम्
(c) उर्दुः
(d) मालयालम्

Answer

1. a	2. b	3. a	4. a	5. d

UNIT – 3: भारतीयदर्शनस्य परिचयः

Sl. No.	Topics	
1.	3.	भारतीयदर्शनस्य परिचयः
2.	3.1	चार्वकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च
3.	3.1.a	चार्वाकज्ञानतत्त्वम्
4.	3.1.b	चार्वाकदर्शनस्य सम्प्रदायाः
5.	3.1.c	चार्वामते देहात्मवादः
6.	3.1.d	कार्यकारणवादः
7.	3.1.e	कर्मवादः पुनर्जन्मवादः वा
8.	3.1.f	सामान्यपरिचयम्
9.	3.2.a	बौद्धदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा, आचारमीमांसा च
10.	3.2.b	बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम्
11.	3.2.c	बौद्धदर्शने प्रमाणम्
12.	3.2.d	कर्मवादः
13.	3.2.e	अनित्यवादः
14.	3.2.f	बौद्धस्य चत्वारि मूलतत्त्वानि
15.	3.3	सामान्यपरिचयम्
16.	3.3.a	जैनदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा आचार मीमांसा च
17.	3.3.b	प्रमाणम्
18.	3.3.c	जैनस्याकाद्
19.	3.4	जैनदर्शने पुद्गलाः
20.	3.4.a	सांख्यदर्शनस्य प्रमानमीमांसा-तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च
21.	3.4.b	सांख्यातत्त्वविद्या
22.	3.4.c	सत्कार्यवादः
23.	3.4.d	गुणत्रयम्
24.	3.4.e	सांख्यदर्शने करणम्
25.	3.4.f	सांख्यस्य प्रमाणम्
26.	3.5	सामान्यपरिचयम्
27.	3.5.a	योगदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा
28.	3.5.b	चित्तवृत्तिः
29.	3.5.b.1	अष्टाङ्गिकमार्गः
30.	3.5.c	योगदर्शने तत्त्वम्
31.	3.6	सामान्यपरिचयम्

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com – A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

32.	3.6.a	न्यायदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा, आचारमीमांसा च
33.	3.6.b	पदार्थाः
34.	3.6.c	प्रमाणम्
35.	3.6.d	पञ्चावयवी न्याय
36.	3.7	असत्कार्यवादः
37.	3.7.a	वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च
38.	3.7.b	न्याय-वैशेषिकादर्शनयों पार्थक्यम्
39.	3.7.c	परमाणुवादः
40.	3.8	वैशेषिकदर्शनस्य सामान्यपरिचयम्
41.	3.8.a	पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च
42.	3.8.b	ज्ञानतत्त्वम्
43.	3.8.c	भ्रमसम्पर्के मतवादः
44.	3.8.d	प्रामाण्यवादः
45.	3.9	पदार्थः पूर्वमीमांसानये
46.	3.9	शाङ्करदर्शनम् ४७ – अनुबन्धचतुष्टयम्
47.	3.9.a.1	वेदान्तग्रन्थाः
48.	3.9.b	वेदान्तदर्शनस्य सामान्यपरिचयम्

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Unit – 3
दर्शनसाहित्यम्

3. <u>भारतीयदर्शनस्य परिचय:</u> भारतीय-चिन्तन-परम्परायां 'दर्शन' शब्दस्य शाब्दिक अर्थ: दृष्टि: अस्ति। परन्तु साधारणदृष्ट्यपेक्षया 'दर्शन' शब्दस्य शाब्दिकार्थ: भिन्नमस्ति। अस्यार्थ: 'तत्त्व' इत्यस्य दर्शनम्, तत्त्वज्ञानं तत्त्वसाक्षातकार: वा। अंरेजी 'Philosophy' शब्दस्य प्रतिशब्दरुपेण 'दर्शन' शब्दस्य व्यवहार: दृश्यते। परन्तु शब्दद्वयम् अभिन्नम्। 'Philosophy' शब्दस्यार्थ: ज्ञानं प्रति अनुराग:, 'दर्शन' शब्दस्यार्थ: सत्यदर्शनं तत्त्वदर्शनं वा। इदं सत्यं तत्त्वं वा चराचरविश्वे निहितम्। यस्मात् विश्वस्य चेतनम् अचेतनम् वा जायते।

<u>भारतीयदर्शनस्य प्रकृति: स्वरूपश्च</u> - दृश् + अनट् = दृश्यते अनेन इति दर्शनम्। अर्थात् येन माध्यमेन सम्यक् ज्ञानं भवति तत् प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दादिकं यथार्थानुभव-साधनभूतम् दर्शनम्, तत् द्विविधम्-नास्तिकदर्शनम्-आस्तिकदर्शनम् च। अत्र स्थूलात् सौक्षमं प्रति अथवा अज्ञानाद् ज्ञानं प्रति इति न्यायेन नास्तिक दर्शनानाम् उल्लेखस्य प्राथम्यम्। चार्वाक-बौद्ध-जैना: त्रिविधानि नास्तिक दर्शनानि। आस्तिकदर्शनानि तु वैशेषिक-न्याय-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-वेदान्ताख्यानि षड्विधानि।

भारतीयदर्शनम्

- **आस्तिकदर्शनम् (वैदिकम्)**
  - **वेदानुगत:**
    - **मीमांसास (अनीश्वरवादी कर्मकाण्डम्)**
    - **वेदान्त(ज्ञानकाण्डम्)**
  - **वेदस्वतन्त्र:**
    - **चार्वाक**
    - **सांख्य (अनीश्वरवादी)**
    - **योग**
    - **न्याय**
    - **वैशेषिक**
- **नास्तिक (अ-वैदिकम्)**
  - **चरमपन्थी**
    - **बौद्ध**
    - **जैन**
  - **नरमपन्थी**

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

<u>नास्तिकदर्शनम्</u> –'नास्तिको वेदनिन्दक:' इति वेदेषु स्वर्गापवर्गेषु ये न विश्वसन्ति ते एव नास्तिक इत्यभिधानेन लोकेषु जनै: अभिधीयन्ते। प्रामुख्येन अत्र एतेषां नास्तिकानां त्रय: सम्प्रदाया: समुपलभ्यन्ते ते अधोलिखिता सन्ति

3.1 <u>चार्वाकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च</u> - भारतीयदर्शनं प्रधानत: अध्यात्मवाददर्शनम्। 'अध्यात्मवाद' अस्ति जड़ातिरिक्त आत्मा-ईश्वर:-परलोक:-कर्मफलवाद:-मुक्तिश्च, चार्वाकदर्शनस्य प्रतिष्ठाता वृहस्पति:। एके वदन्ति अजितकेशकम्वली कमलाश्वतर: वा चार्वाक दर्शनस्य प्रतिष्ठाता। चार्वाकदर्शनं नास्तिक जड़वादी च। 'चार्वाक:' इत्यस्यार्थ: चारु: वाक् यस्य स: चार्वाक:। चर्वन्ते पुण्यपापादिकं वस्तुवीजम् इति।

चार्वाक:जड़वादी - चार्वाकमते जगत: उत्पत्ति: पृथिव्यप्तेजो मरुत् चत्वार: तत्त्वात् तत्कृते चार्वाक: जड़वादी इति नाम्ना अभिधीयते। तत्कृते चार्वाका: पाषण्डा:।

लोकायतदर्शनम् चार्वाकदर्शनम् - अस्य दर्शनस्य अपरं नाम लोकायतदर्शनम्। चार्वाकमते इहलोक: अस्ति परलोक: नास्ति। सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्य: वदति - 'तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपर नामधेयम्।'

चार्वाकमते पुरुषार्थ: - चार्वाकमते काम एव पुरुषार्थ:। परन्तु परवर्त्तीनिकाले निष्णात: चार्वाका: पुरुषार्थ सम्पर्के उक्तम् - 'अर्थकामौ पुरुषार्थ:।'

चार्वाकमते तत्त्वम् - चार्वाकमते तत्त्वमस्ति - 'पृथिवी-अप्-तेज:-मरुत्' वा

3.1.a चार्वाकज्ञानतत्त्वम् —

प्रमा - चार्वाकदर्शनस्य भित्तिरस्ति प्रामाण्यवाद: ज्ञानतत्त्वम् वा। यथर्थानुभव: प्रमा।

प्रमाणम् - 'प्रमा करणं प्रमाणम्।' चार्वाकमते प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। प्रत्यक्ष व्यातीत अपरं प्रमाणं न स्वीकृतम्। प्रत्यक्षं द्विविधम् - वाह्यप्रत्यक्षं मानसप्रत्यक्षं वा।

प्रत्यक्षम्

वाह्यप्रत्यक्षम् (चक्षु: कर्णम्, नासिका, जिह्वा, त्वकञ्च)

मानसप्रत्यक्षम् (सुखम् दु:खञ्च)

चार्वाकमते पुन: प्रत्यक्षं द्विविधम् - निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

3.1.b चार्वाकदर्शनस्य सम्प्रदाय: - चार्वाकदर्शनस्य त्रिविध: सम्प्रदाया; सन्ति –

(क) वैतण्डिक: सम्प्रदाय: – वैतिण्डिकसम्प्रदाय: ईश्वर:, परलोक: प्रभृते: स्वीकारं न करोति। प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमपि न स्वीकरोति। नास्तिकम्, वैतण्डिकम्, हैतुकम्, तत्त्वोपप्लववादी इति नाम्ना अभिधीयन्ते।

(ख) धूर्त: सम्प्रदाय: – धूर्तसम्प्रदायस्य मते प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। अनुमानं प्रमाणं न स्वीकरोति। जड़मेव सत्यम्, देहातीत: आत्मा नास्ति। ईश्वर:, पुनर्जन्म:, परलोक: न स्वीकरोति। स्थूलचार्वाक: उच्छेदवादी, देहात्मावादी इति नाम्ना अभिधीयन्ते।

(ग) सुशिक्षित: सम्प्रदाय: – अनुमानप्रमाणं स्वीकरोति। आकाशस्य अस्तित्वं स्वीकरोति। जड़वाद: न स्वीकरोति। अध्यात्मवादी अस्ति।

अनुमानं न प्रमाणम् – चार्वाकमते प्रत्यक्षमेवप्रमाणम्। अनुमान प्रमाणं न स्वीकरोति। अनुमानं प्रत्यक्षनिर्भर:। धूम वह्ने च सार्विक प्रत्यक्षं न सम्भवति तत्कृते चार्वाका: अनुमानप्रमाणं न स्वीकरोति अर्थात् व्यप्तिज्ञानं न सम्भवति।

शब्दं न प्रमाणम् – चार्वाकमते शब्दप्रमाणेन व्याप्तिज्ञानं न सम्भवति। शब्दप्रमाणम् अनुमाननिर्भरम्। तत्कृते चार्वाका: शब्दप्रमाणं न स्वीकृतम्।

वेदं न प्रमाणम् - चार्वाकाः शब्दप्रमाणं न स्वीकरोति। तत्कृते चार्वाकाः वेदप्रमाणं न स्वीकृतवन्तः।

चार्वाकमते वेदस्य रचयिता - चार्वाकमते वेदस्य रचयिता अस्ति भण्ड-धूर्त-निशाचराः। 'त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त निशाचराः।'

3.1.c चार्वाकमते देहात्मवादः – चार्वाकमते क्षितिः-अप्-तेजः-वायुः - इति चतुर्भूजस्य संमिश्रणेन देहोत्पन्नं भवति एवं स्वाभाविकनियमेन चैतन्यस्य उत्पत्ति अपि भवति। चार्वाकमते चैतन्यं शरीरस्य धर्मः, न पृथक् धर्मः - 'चैतन्य विशिष्टः कायः पुरुषः।' पृथग्रुपेण आत्मा न स्वीकरोति। सर्वदर्शन-संग्रहे माधवाचार्येण उक्तम् –

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिलाः।

चर्तुभ्र्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते।।

किण्वादिभ्यः समेतेभ्योद्रव्येभ्यो मदशक्तिवत्।

अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः।।

देह स्थौलादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः।

मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति।।

3.1.d कार्यकारणवादः – चार्वाकाः कार्यकारणवादः न स्वीकरोति। कार्य-कारण सम्पर्कः न अव्यभिचारी, सव्यभिचारी अस्ति। कार्य-कारणमध्ये न अनिवार्यम् आवश्यिकम् वा सम्पर्कं नास्ति।

स्वभाववादः– जगतः व्याख्यायै चार्वाकाः कार्य-कारणनियमस्य परिवर्तरुपेण स्वभाववादः स्वीकरोति। चार्वाकाः वदन्ति वस्तोः नियतशक्तिमेव स्वभावः। वस्तोः स्वभावात् जगतः उत्पत्तिः-स्थितिः प्रलयश्च भवति।

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

3.1.e कर्मवादः पूनर्जन्मवादः वा –चार्वाकाः कर्मवादः पुनर्जन्मवादं वा न स्वीकरोति। चार्वाकव्यतीत अपरा भारतीयदर्शनसम्प्रदायाः कर्मवादः जन्मान्तरवादः स्वीकरोति।

नीतितत्त्वः सुखवादः च - चार्वाकाः वदन्ति –

अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुमर्थता।

कन्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरयउच्यते।।

लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः।

देहस्यनाशोमुक्तिस्त न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते।। (सर्वदर्शन संग्रहः)

चार्वाकमते प्रधानम् अस्ति इहलोकम् न परलोकम्। चार्वाकाः वदन्ति –

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिवेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः।। (सर्वदर्शन संग्रहः)

अत:चार्वाक: नीतितत्त्वमस्ति भोगवाद: सुखवाद: वा।

3.1.f सामान्यपरिचयम् –

पदार्था:	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्ष:	विशिष्टविवरणम्
पृथिवी, जलम्, तेज:, वायु:	प्रत्यक्षम्	जडभूतविकारेषु चैतन्यं यत्तुदृश्यते। ताम्बुलपूगचूर्णानां योगद्राग इवोत्थितम। अर्थात् किण्वादिभ्य: मदशक्तिवत् स्वत: चैतन्यमुजायते।	शरीरस्य विनाश: एव मोक्ष:।	नास्तिक शिरोमणिरयम्। बृहस्पति: अस्य प्रवर्तक:। लोकायतं बार्हस्पत्यम् चास्य नामान्तरम्। ईश्वरस्य आत्मतत्त्वस्य वा पृथक् सत्ता नास्ति

3.2 बौद्धदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च – बौद्धदर्शनम् नास्तिकदर्शनम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति भगवान गौतमबुद्ध:। गौतमस्य बोधिसत्त्वलाभस्य परं धर्मप्रचारमेव बौद्धधर्म:।

बौद्धदर्शनस्य उत्स: – बौद्धदर्शनस्य मूल उत्समेव त्रिपिटक: अस्ति –

(क) विनयपिटक: - अस्मिन् ग्रन्थे बौद्धसन्न्यासीनां आचरणसम्पर्कित: विधि-निषेधस्य उल्लेखोऽस्ति। विनय – आचार:, पिटक – पेटिका।

(ख) सूत्तपिटक: - अत्र बुद्धस्य उपदेश: अस्ति। सूत्त-संक्षिप्तवचनम्, पिटक – पेटिका। सूत्तपिटकस्य पञ्चनिकाया: विभागा: वा वर्तन्ते।

(ग) अभिधर्म्मपिटक: - अत्र दार्शनिकतत्त्वालोचना दरीदृश्यते।

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

3.2.a <u>बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम्</u> – ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक संज्ञाभिः। प्रसिद्धा बौद्धाः यथाक्रमेण सर्वशून्यत्व-वाह्यार्थशून्यत्व-वाह्यार्थानुमेयत्व-वाह्यर्थ-प्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते।

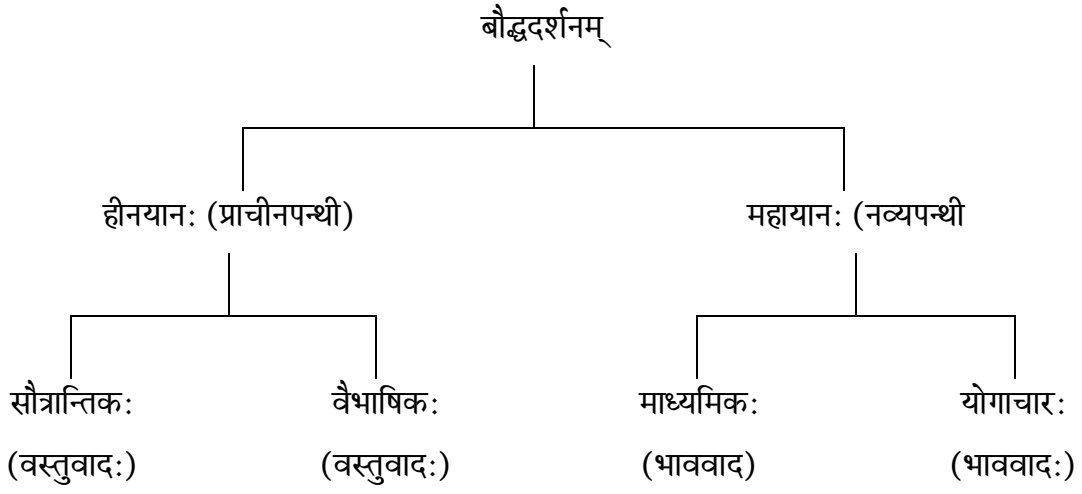

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Model Questions

1. आस्तिकदर्शनमस्ति –

(A) चार्वाकदर्शनम्

(B) सांख्यदर्शनम्

(C) बौद्धदर्शनम्

(D) जैनदर्शनम्।

2. नास्तिकदर्शनमस्ति –

(A) सांख्यदर्शनम्

(B) न्यायदर्शनम्

(C) जैनदर्शनम्

(D) योगदर्शनम्

3. चार्वाकदर्शने प्रमाणं कतिविधम् –

(A) 01

(B) 02

(C) 05

(D) 06

teachinns.com
Text with Technology

4. चार्वाकमते पदार्था: कतिविधा ?

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

(A) 03

(B) 04

(C) 05

(D) 06

5. चार्वाकदर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति –

(A) गौतम:

(B) पतञ्जलि:

(C) बृहस्पति:

(D) महावीर:

Answer

SL. No.	Answer	Reference No.
1	B	3.4
2	C	3.3
3	A	3.1.a
4	B	3.1
5	C	3.1

Unit - 4

दर्शनसाहित्यस्य विशिष्टाध्ययणम्

Sub Unit -1 : सांख्यकारिका		
Sl. No.	**Topics**	
1.	4.1.1	सांख्यकारिकाया: परिचयसामान्यम्
2.	4.1.2	प्रयोजनम्
3.	4.1.3	सांख्यकारिकाया: विषय:
4.	4.1.4	सांख्यनये प्रमाणम्
5.	4.1.5	सांख्यकारिकायां प्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धकता
6.	4.1.6	प्रकृते: प्रतिबन्धकता
7.	4.1.7	सत्कार्यवाद
8.	4.1.8	व्यक्ताव्यक्तयो: वैधर्म्यम्
9.	4.1.9	व्यक्ताव्यक्तयो: साधर्म्यम्
10.	4.1.10	सांख्यसम्मतं गुणत्रयम्
11.	4.1.11	सृष्टिवैचित्र्यम् उपपादनम्
12.	4.1.12	पुरुषस्वरूपम्
13.	4.1.13	पुरुषबहुत्वम्
14.	4.1.14	सांख्यसम्मत: सृष्टिक्रम:
15.	4.1.15	सूक्ष्मशरीरम्
16.	4.1.16	प्रत्ययसर्ग:
17.	4.1.17	विपर्यय:
18.	4.1.18	अशक्ति:
19.	4.1.19	तुष्टि
20.	4.1.20	सिद्धि:
21.	4.1.21	अपवर्ग:कैवल्यं वा (मोक्ष:)

Sub Unit -2 : वेदान्तसार:		
22.	4.2	वेदान्तसार:
23.	4.2.1	अनुबन्ध्चतुष्टयम्
24.	4.2.1.1	अधिकारी
25.	4.2.1..1.a	साधनचतुष्टयम्
26.	4.2.1.2	विषय:
27.	4.2.1.3	सम्बन्ध:
28.	4.2.1.4	प्रयोजनम्
29.	4.2.2	अध्यारोप:
30.	4.2.2.1	अपवाद:
31.	4.2.3	अज्ञानस्य स्वरूपम्
32.	4.2.3.1	अज्ञानस्य प्रकारभेद:
33.	4.2.3.1.a	ईश्वर-निरूपणम्
34.	4.2.3.1.b	ईश्वरस्य शरीरम्
35.	4.2.3.1.c	व्यष्ट्यज्ञानम्
36.	4.2.3.1.d	जीवनिरूपणम्

www.techinns.com - A compilation of six products: Text, FAQs, MQs, LMS, OMT, DU

37.	4.2.3.1.e	अनुपहितं तुरीयचैतन्यम्
38.	4.2.3.2	अज्ञानस्य शक्तिः
39.	4.2.3.2.a	आवरणशक्तिः
40.	4.2.3.2.b	विक्षेपशक्तिः
41.	4.2.4	वेदान्तसारसम्मतः सृष्टिक्रमः
42.	4.2.4.1	लिङ्ग (सूक्ष्म) शरीरोत्पत्तिः
43.	4.2.4.2	ज्ञानेन्द्रियाणि
44.	4.2.4.3	बुद्धिमनसोः
45.	4.2.4.4	विज्ञानमयकोशः
46.	4.2.4.5	कर्मेन्द्रियाणि
47.	4.2.4.6	वायुपञ्चकम्
48.	4.2.4.7	प्राणमयकोशः
49.	4.2.4.8	कोशधर्मः
50.	4.2.5	पञ्चीकरणम् / स्थूलभूतोत्पत्तिः
51.	4.2.5.1	ब्रह्माण्डोत्पत्तिः
52.	4.2.5.2	स्थूलशरीरभेदेजीवभेदः
53.	4.2.6	विवर्तवादः / अध्यासः
54.	4.2.7	महावाक्यम्
55.	4.2.7.1	सामान्यधिकरण्यसम्बन्धः
56.	4.2.7.2	विशेषण - विशेष्यभावसम्बन्धः
57.	4.2.7.3	लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धः
58.	4.2.8	चैतन्यसाक्षात्कारस्यसाधनं श्रवणानि प्रभृतीनि
59.	4.2.8.1	श्रवणार्थः
60.	4.2.8.2	मननार्थः
61.	4.2.8.3	निदिध्यासनम्
62.	4.2.9	समाधिः
63.	4.2.9.1	सविकल्पकसमाधिः
64.	4.2.9.2	निर्विकल्पकसमाधिः
65.	4.2.9.3	समाधेः अङ्गानि
66.	4.2.9.4	समाधेः विघ्नम्
67.	4.2.10	जीवनमुक्तिः (मोक्षः)
68.	4.2.10.1	जीवनमुक्तपुरुषस्य लौकिकव्यवहारः

Sub Unit -3 : तर्कसंग्रहः		
69.	4.3	अन्नंभट्टकृतः तर्कसंग्रहः
70.	4.3.1	पदार्थनिरूपणम्
71.	4.3.1.1	द्रव्यम्
72.	4.3.1.2	पृथिव्याः लक्षणं तस्याः भेदाश्च
73.	4.3.1.3	अपां लक्षणं तस्याः भेदाः
74.	4.3.1.4	तेजसो लक्षणं तद्भेदाश्च
75.	4.3.1.5	वायोर्लक्षणं तस्य भेदाश्च
76.	4.3.1.6	आकाशलक्षणम्
77.	4.3.1.7	कालस्य लक्षणम्
78.	4.3.1.8	दिशोलक्षणम्

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

79.	4.3.1.9	आत्मनो लक्षणम्
80.	4.3.1.10	मनसो लक्षणम्
81.	4.3.2	अथ गुणनिरूपणम्
82.	4.3.2.1	रूपस्य लक्षणं तद्भेदाश्च
83.	4.3.2.2	रसस्यलक्षणं भेदाश्च
84.	4.3.2.3	गन्धलक्षणं च तस्यभेदौ
85.	4.3.2.4	स्पर्शस्य लक्षणं भेदाश्च
86.	4.3.2.5	संख्याया: लक्षणम्
87.	4.3.2.6	परिमाणस्य लक्षणं तस्य भेदाश्च
88.	4.3.2.7	पृथकत्वलक्षणम्
89.	4.3.2.8	संयोगलक्षणम्
90.	4.3.2.9	विभागलक्षणम्
91.	4.3.2.10	परत्वापरत्वयोर्लक्षणम्
92.	4.3.2.11	गुरुत्वस्य लक्षणम्
93.	4.3.2.12	द्रवत्वस्य लक्षणं तद्भेदाश्च
94.	4.3.2.13	स्नेहस्य लक्षणम्
95.	4.3.2.14	शब्दस्य लक्षणं भेदौ च
96.	4.3.2.15	बुद्धेर्लक्षणं तस्य भेदौ च
97.	4.3.2.16	यथार्थानुभवस्य लक्षणमुदाहरणञ्च
98.	4.3.2.17	अयथार्थ अनुभवस्य लक्षणमुदाहरणञ्च
99.	4.3.2.18	यथार्थानुभवस्य भेदा:
100.	4.3.2.19	प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्
101.	4.3.2.20	अनुमाणलक्षणम्
102.	4.3.2.21	हेत्वाभासा:
103.	4.3.2.21.a	उपमानप्रमाणलक्षणम्
104.	4.3.2.21.b	शब्दप्रमाणलक्षणम्
105.	4.3.2.22	अयथार्थानुभवस्य भेदा:
106.	4.3.3	कर्मण: लक्षणं तस्य भेदाश्च
107.	4.3.4	सामान्य लक्षणं तस्य भेदौ च
108.	4.3.5	विशेषलक्षणम्
109.	4.3.6	समवायलक्षणम्
110.	4.3.7	अभावलक्षणं तद्भेदा:

Sub Unit -4 : तर्कभाषा		
111.	4.4.1	परिचयसामान्यम्
112.	4.4.2	प्रमाणम्
113.	4.4.3	कारणम्
114.	4.4.3.a	समवायिकारणम्
115.	4.4.3.b	असमवायिकारणम्
116.	4.4.3.c	निमित्तकारणम्
117.	4.4.3.d	प्रमाणस्य भेदा:
118.	4.4.4	षड्विधसन्निकर्ष:
119.	4.4.4.a	संयोगसन्निकर्ष:
120.	4.4.4.b	संयुक्तसमवाय: सन्निकर्ष:
121.	4.4.4.c	संयुक्तसमवेतसमवाय: सन्निकर्ष:

www.teachinns.com A compilation of six products: Text, BYQs, MQs, LMS, OMT, DU

122.	4.4.4.d	समवाय: सन्निकर्ष:
123.	4.4.4.e	समवेतसमवाय: सन्निकर्ष:
124.	4.4.4.f	विशेष्यविशेषणभाव: सन्निकर्ष:
125.	4.4.5	अनुमान-प्रमाणम्
126.	4.4.5.a	अनुमानस्य भेदा:
127.	4.4.5.a.1	स्वार्थानुमानम्
128.	4.4.5.a.2	परार्थानुमानम्
129.	4.4.6	लिङ्गस्य प्रकारभेदा:
130.	4.4.6.a	अन्वयव्यतिरेकीहेतु:
131.	4.4.6.b	केवलव्यतिरेकीहेतु:
132.	4.4.6.c	केवलान्वयीहेतु:
133.	4.4.7	हेत्वाभास:
134.	4.4.7.a	असिद्धहेत्वाभास:
135.	4.4.7.b	विरुद्धहेत्वाभास:
136.	4.4.7.c	अनैकान्तिकहेत्वाभास:
137.	4.4.7.d	प्रकरणसमहेत्वाभास:
138.	4.4.7.e	बाधित: हेत्वाभास:
139.	4.4.8	उपमान-प्रमाणम्
140.	4.4.9	शब्दप्रमाणम्
141.	4.4.9.a	आकाङ्क्षा
142.	4.4.9.b	योग्यता
143.	4.4.9.c	सन्निधि:
144.	4.4.10	प्रमा
145.	4.4.11	प्रमेयनिरूपणम्
146.	4.4.12	संशय:
147.	4.4.13	प्रयोजनम्
148.	4.4.14	दृष्टान्त:
149.	4.4.15	सिद्धान्त:
150.	4.4.16	अवयवा:
151.	4.4.17	तर्क:
152.	4.4.18	निर्णय:
153.	4.4.19	वाद:
154.	4.4.20	जल्प:
155.	4.4.21	वितण्डा:
156.	4.4.22	हेत्वाभास:
157.	4.4.23	छलम्
158.	4.4.24	जाति:
159.	4.4.25	निग्रहस्थानम्

Sub Unit -5 : अर्थसंग्रह:		
160.	4.5.1	मङ्गलाचरणम्
161.	4.5.2	धर्मलक्षणम्
162.	4.5.3	भावना
163.	4.5.4	शब्दीभावना
164.	4.5.5	आर्थीभावना

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

165.	4.5.6	वेदः
166.	4.5.7	विधिलक्षणम्
167.	4.5.8	विधिना गुणादीनां विधानम्
168.	4.5.9	उत्पत्तिविधिः
169.	4.5.10	विनियोगविधिः
170.	4.5.11	श्रुतिः
171.	4.5.12	लिङ्गम्
172.	4.5.13	वाक्यप्रमाणम्
173.	4.5.14	प्रकरणम्
174.	4.5.15	स्थानप्रमाणम्
175.	4.5.16	समाख्या
176.	4.5.17	प्रयोगविधिः
177.	4.5.18	श्रुतिक्रमः
178.	4.5.19	पाठक्रमः
179.	4.5.20	प्रयोगविधौ स्थानप्रमाणम्
180.	4.5.21	प्रवृत्तिक्रमः
181.	4.5.22	अधिकारविधिः
182.	4.5.23	मन्त्रः
183.	4.5.24	नियमविधिः
184.	4.5.25	अपूर्वविधिः
185.	4.5.26	परिसंख्याविधिः
186.	4.5.27	नामधेयत्वम्
187.	4.5.28	निषेधनिरूपणम्
188.	4.5.29	अर्थवादः
189.	4.5.30	अर्थवादः प्रकारान्तरेण त्रिविधः
190.	4.5.30.a	गुणवादः
191.	4.5.30.b	अनुवादः
192.	4.5.30.c	भूतार्थवादः

www.teachinns.com A compilation of six products Text, IVQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit -6 : पातञ्जलयोगसूत्रम् (व्यासभाष्यम्)		
193.	4.6	पातञ्जलयोगसूत्रम् (व्यासभाष्यम्)
194.	4.6.1	चित्तभूमिः
195.	4.6.1.a	क्षिप्तचित्तभूमिः
196.	4.6.1.b	मूढ़चित्तभूमिः
197.	4.6.1.c	विक्षिप्तचित्तभूमिः
198.	4.6.1.d	एकाग्रचित्तभूमिः
199.	4.6.1.e	निरुद्धचित्तभूमिः
200.	4.6.2	चित्तवृत्ति
201.	4.6.2.a	प्रमाणम्
202.	4.6.2.b	विपर्ययः
203.	4.6.2.c	विकल्पः
204.	4.6.2.d	निद्रा
205.	4.6.2.e	स्मृतिः
206.	4.6.3	चित्तविक्षेपाः (योगमलाः)
207.	4.6.4	ईश्वरस्वरूपम्

208.	4.6.4.1	पञ्चक्लेशाः
209.	4.6.5	अष्टयोगाङ्गः
210.	4.6.5.a	यमः
211.	4.6.5.b	नियमः
212.	4.6.5.c	आसनम्
213.	4.6.5.d	प्राणायामः
214.	4.6.5.e	प्रत्याहारः
215.	4.6.5.f	धारणा
216.	4.6.5.g	ध्यानम्
217.	4.6.5.h	समाधिः
218.	4.6.6	समाधिः
219.	4.6.6.1	सम्प्रज्ञातसमाधिः (सबीजसमाधिः)
220.	4.6.6.2	असम्प्रज्ञातसमाधिः (निर्बीजसमाधिः)
221.	4.6.6.3	समापत्तिः
222.	4.6.7	केवल्यम्

Sub Unit -7 : ब्रह्मसूत्रम्		
223.	4.7.1	परिचयसामान्यम्
224.	4.7.2	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा
225.	4.7.3	जन्मादस्य यतः
226.	4.7.4	शास्त्रयोनित्वात्
227.	4.7.5	अवशिष्टानि सूत्राणि

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit -8 : न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (अनुमानखण्डम्)		
228.	4.8.1	परिचयसामान्यम्
229.	4.8.2	अनुमितिः
230.	4.8.3	लिङ्गस्तमा परामर्शः
231.	4.8.4	पूर्वपक्षव्याप्तिः
232.	4.8.5	हेत्वाभासः
233.	4.8.5.a	असिद्ध-हेत्वाभासः
234.	4.8.5.b	विरुद्धहेत्वाभासः
235.	4.8.5.c	अनैकान्तिकहेत्वाभासः
236.	4.8.5.d	प्रकरणसमहेत्वाभासः
237.	4.8.5.e	कालातयापदिष्ट (वाधितः) हेत्वाभासः

Sub Unit -9 : सर्वदर्शनसंग्रहः		
238.	4.9.1	परिचयसामान्यम्
239.	4.9.2	बौद्धदर्शनम्
240.	4.9.3	बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम्
241.	4.9.3.1	माध्यमिकाः
242.	4.9.4	योगाचारः
243.	4.9.5	सौत्रान्त्रिकः
244.	4.9.6	बैभाषिकः

245.	4.9.7	चत्वारि आर्यसत्यानि
246.	4.9.8	बौद्धदर्शने प्रत्ययाः
247.	4.9.9	प्रतीत्यसमुत्पादः
248.	4.9.10	बौद्धदर्शने स्कन्धाः
249.	4.9.11	बौद्धदर्शने द्वादशायतनम्
250.	4.9.12	जैनदर्शनम्
251.	4.9.13	जैनदर्शने त्रिरत्नम्
252.	4.9.14	जैनदर्शने पुद्गलाः
253.	4.9.14.a	सप्तभङ्गिनयः
254.	4.9.15	जीवः
255.	4.9.16	जैनदर्शने जीवस्य पञ्चावस्ताः
256.	4.9.17	पञ्चास्तिकायाः
257.	4.9.18	आस्रवः
258.	4.9.19	शरीरम्
259.	4.9.20	जैनदर्शने बन्धः
260.	4.9.21	जैनदर्शने संवरः
261.	4.9.22	निर्जराः

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit -1 : सांख्यकारिका

4.1.1 सांख्यकारिकाया: परिचयसामान्यम्

भारतीयास्तिकदर्शनसम्प्रदायेषु अन्यतमं हि सांस्यदर्शनम् अस्य दर्शनस्य प्रवक्ता महामुनि: कपिल:। महर्षे: कपिलस्य उपनिषत्कालिकत्वेऽपि तन्नाम्ना प्रचलितानां सूत्राणां सहाय: वैक्रम-पञ्चम-शताब्दी विद्वद्भि: निर्धारितास्ति। महर्षि-कपिलमुने आसुरि-नाम्न: शिष्यस्य शिष्य: पञ्चशिख: 'षष्टितन्त्रम्' व्यरचयत्। सांस्यदर्शनस्य अतीव लोकप्रियो ग्रन्थोऽस्ति 'सांख्यकारिका'। अस्य रचयिता ईश्वरकृष्ण:। अस्यां सांख्यकारिकायां ७० कारिका: विद्यते। संख्यादर्शने 'प्रकृतिपुरुषान्यतास्यातिः' इत्येष सिद्धान्तो निरूपितो तस्मात् 'सांख्यम्' इत्येष सिद्धान्तो निरूपितो तस्मात् 'सांख्याम्' इत्येतां ख्यातिं भजते इदम् दर्शनम्। सुवर्णसप्तिति:, कनकसप्तति:, हिरण्यसप्तति: प्रभृतय:। प्रकृति पुरुषाण्यतास्यातिरेव 'संख्या' इति प्रोच्यते। संख्यापदस्यार्थोऽस्ति 'सम्यग् ज्ञानम्'। सांख्यदर्शनस्य प्रयोजनं सांख्यकारिकाया: प्रथमे ग्रन्थकारेण आलोचितम्।

4.1.2 **प्रयोजनम्** - श्रीमदीश्वरकृष्णेण उक्तम् -

''दु:खत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्।।''

इत:परं त्रिविधदु:खं ग्रन्थकारेण ब्याख्यातम्। तानि भवति आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च। अत्र ईश्वरकृष्ण: दु:खविनाशाय अदृष्टोपायं उल्लिखितवान् सो भवति आनुश्रविक:। परन्तु अयम् उपायोऽपि क्षयातिशययुक्त:। अर्थात् दु:खेन परिपूर्णम्। एतेन विहाय श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ:। तथाहि उच्यते -

'दृष्टावदानुश्रविक: सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त:।
तदविपरीत: श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्।।'

अत्र महदादिभूतपर्यन्तं सकलप्रपञ्चं व्यक्तम्, मूलप्रकृतिस्तु अव्यक्तं, सैव प्रधानमित्युच्यते, ज्ञश्च पुरुष:।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

4.1.3 **सांख्यकारिकाया: विषय:**

ईश्वरकृष्ण: सांस्यकारिकाया: विषयप्रसङ्गे उवाच -

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या: प्रकृतिविकृतय: सप्त।
षोडशकस्तु विकार: न प्रकृतिर्ण विकृति: पुरुष:।'

प्रकृति: -१

विकृतय: - ७ (महत्, अहंकार:, पञ्चतन्मात्राणि)

विकारा: - १६ (पञ्चज्ञानेन्द्रियानि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानि मनश्च)

पुरुष: - १

4.1.4 **सांख्यनये प्रमाणम्** - सांख्यकारिकानुसारेण प्रमाणं त्रिविधम् - प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानम्, आप्तवचनम्। तथाहि उच्यते -

''दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि।।''

प्रत्येकस्य प्रमाणस्य लक्षणानि अधस्तात् प्रदीयन्ते -

(क) प्रत्यक्षम् - प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्।

(ख) अनुमानम् - तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्

(ग) आप्तप्रमाणम् - आप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु

'दृष्टादतीन्द्रियानां प्रतीतिरनुमानात्।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्।।'

अनुमानं त्रिविधम् - पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्च।

4.1.5 **सांख्यकारिकायां प्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धवता विराजते -**

(१) अतिदूरात् (२) सामीप्याद् (३) इन्द्रियघातात् (४) मनोऽनवस्थानात् (५) सौक्ष्म्यात् (६) व्यवधानात् (७) अभिभवात् (८) समानाभिहारात्।

4.1.6 **प्रकृतेःप्रतिबन्धकता** - अस्मिन् प्रसङ्गे ईश्वरकृष्णेण उक्तम् -

''सौक्षात् तदनुपलक्रिर्नाभावात् कार्य्यतस्तदुपलब्धेः

सहदादि तच्च कार्य्यं प्रकृतिस्वरूपं निरूपञ्च।।''

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

4.1.7 **सत्कार्यवादः**

सांख्यसम्मतः सत्कार्यवादः सर्वदर्शनेषु अन्यतमं मतवादम्। सांख्यनये सतःसत् जायते। सत्कार्यवद-प्रसङ्गे ग्रन्थकारेण एकः श्लोकः उक्तः -

''असदकारणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत्कार्य्यम्।।''

सत्कार्यवादस्य पञ्च हेतवः विद्यन्ते - ते भवन्ति

(क) असदकारणाद् (ख) उपादानग्रहणात् (ग) सर्वसम्भाभावात् (घ) शक्तस्यशक्यकरणात् (ङ) कारणाभावाच्च

4.1.8 व्यक्ताव्यक्तयो: वैधर्म्यम्

सांख्यकारिकानुसारेण व्यक्ताव्यक्तयो: मध्ये वैधर्मं विराजते -

व्यक्तम्	अव्यक्तम्
(१) हेतुमद्	(क) अहेतुमद्
(२) अनित्यम्	(ख) नित्यम्
(३) अव्यापि	(ग) व्यापि
(४) सक्रियम्	(घ) निष्क्रियम्
(५) अनेकम्	(ङ) एकम्
(६) आश्रितम्	(च) निराश्रितम्
(७) लिङ्गम्	(छ) अलिङ्गम्
(८) सावयवम्	(ज) अवयवहीनम्
(९) परतन्त्रम्	(ञ) स्वतन्त्रम्

4.1.9 व्यक्ताव्यक्तयो: साधर्म्यम्

ईश्वरकृष्ण: एतयो: मध्ये साधर्म्यम् उक्तवान्। तानि भवन्ति -

(क) त्रिगुणम्

(ख) अविवेकि

(ग) विषय:

(घ) सामान्यम्

(ङ) अचेतनम्

(च) प्रसवधर्मि

एतानि साधर्म्याणि कारिकया ग्रन्थकारेण उक्तानि -

''त्रिगुणमविवेकि विषय: सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।

व्यक्तं तथा प्रधानम् तद्विपरीतस्तसा च पुमान्।।''

teachinns.com
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

4.1.10 सांख्यसम्मतं गुणत्रयम्

''प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशः प्रवृत्तिः नियमार्थाः।

अन्येऽन्यभिभवाश्रय - जननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः।।''

''सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टम् उपष्टम्भकं चलञ्च रजः।

गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः।।''

सत्त्वरजस्तमांसि इति त्रयः एव गुणाः सांख्यदर्शने स्वीकृताः। एतेषां त्रयाणां गुणानां स्वरूपं कार्य-प्रयोजनं च निरूपणार्थे उक्त कारिकाद्वयः उपस्थाप्य तेषां विवरणं प्रददाति ग्रन्थकारः। ते एव जगतः मूलकारणत्वात् प्रकृतित्वं भजन्ति। ग्रन्थकारः गुणत्रयस्य स्वरूपं वर्णयन् आह-तत्र सत्त्व-रजः - तमस् - संज्ञकाः त्रिगुणाः प्रीत्य - प्रीति - विषादात्मकाः सन्तीति। प्रीतिः सुखम्, अप्रीतिः दुःखम्, विषादो मोहः। एव स्वलक्षणाः। ते एतेन क्रमेण सत्त्व, रजः, तमात्मिका भवन्ति।

एतेषां गुणानां प्रयोजनम् उक्त्वा अतः क्रियामाह - प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। प्रकाशश्च नियमश्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमाः ते एव अर्थाः प्रयोजनानि येषां ते इति सत्त्वगुणः। इमे गुण सप्रयोजनाः सन्ति इति परार्थाः। तथा हि सत्त्वं प्रकाशकः, अतिलघुत्वात् मनसः तीव्रतमा गतिः, चक्षुषां च अर्थप्रदेशगमनं तत्र प्रमाणम्। रजोगुणः प्रवृत्तिकरः, कार्य तस्य संसरणशीलत्वात् संसारस्य कार्याकार्यं प्रवृत्तिः लोकस्य। तथा च रजोगुणप्रभादेव वुद्धिक्षयविनाशादीनां पाकानां सम्भवः। तमोगुणः नियामकः, तेन हि प्रकाशवृत्तिः नियम्येते। यथा हि इन्द्रियाणां प्रकाशत्वेऽपि सीमतशक्तिमत्वम्।

त्रिगुणानां मध्ये सत्त्वगुणः प्रकृत्याः लघुः प्रकाशकश्च। रजोगुणः समुत्तेजकः चञ्चलस्वभावश्च। तमोगुणस्य गुरुत्वमावरकत्वञ्च सर्वजनविदिते। लघुता नाम पदार्थस्य कश्चिद् धर्मविशेषः यःखलु पदार्थस्य तत्र लघुता कारणरुपेण मन्यते। अग्नौ प्रज्ज्वलिते अग्निशिखा उर्द्धगतिं लभते। तां गतिं प्रति कारणं तावत् अग्नेर्लघुता सत्त्वमेव। प्रकाशकत्वमेव सत्त्वगुणस्य वैशिष्ट्यमपरम्।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

सत्त्वं रजः तमश्चेति त्रिगुणाः परस्परविरुद्धस्वभावा भवन्ति। सत्त्वं लघु प्रकाशकञ्च। रजः चञ्चलम् उपष्टम्भकञ्च। तमोगुण आवरकमेव। तर्हि एते गुणाः परस्परं मिलित्वा केन प्रकारेण पुरुषार्थं कुर्वन्ति? एवं प्रश्ने उत्थित्वे सांख्यकारिकाकारः ईश्वरकृष्ण; आह –

''प्रदीपवच्चार्यतोवृत्तिः।''

प्रदीपवत् एतेषां वृत्तिः। प्रदीपे तैलं शलाका अग्निश्च सन्ति। तारल्यात् तैलम् आग्निं निर्वापयितुम् अर्हति। तथापि तैलं शलाका-अग्निश्च परस्परं मिलित्वा आलोकं प्रयच्छन्ति। एवमेव सत्त्वं रजः तमश्च त्रिगुणाः विरुद्धस्वभावा परस्परं मिलित्वा पुरुषार्थसाधनं कुर्वन्ति।

4.1.11 सृष्टिवैचित्र्यम् उपपादनम् - अस्मिन् प्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् –

''सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च।।

4.1.12 **पुरुषस्वरूपम्** – सांख्यकारिकायां पुरुषस्य स्वरूपप्रसङ्गे ईश्वरकृष्णेण उक्तम् –

''सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च।''

तानि भवन्ति —

(i) संघातपरार्थत्वात्

(ii) त्रिगुणादिविपर्ययात्

(iii) अधिष्ठानात्

(iv) भोक्तृभावात्

(v) कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः

अकर्तृत्वं पुरुषस्य धर्मविशेषः। प्रधानपुरुषयोः मध्ये सामान्यत्वम् इति धर्मः विद्यते। प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धः पङ्ग्वन्धवद्।

4.1.13 **पुरुषवहुत्त्वम्**

संसारेऽस्मिन् सर्वत्र जनन-मरण-करणानां प्रतिनियतम् दृश्यते। एकस्य जाते सति न हि सर्वं जायन्ते, न वा एकस्य मृते सति सर्वं म्रियन्ते। अन्ध्यादौ च एकस्मिन् सर्वरेव अन्धः न भवति; विचित्रचित्तेः एकस्मिन् सर्वे एव न स्यात्। इति प्रत्यक्षप्रमाणवलात् प्रतिशरीरे भिन्नपुरुषत्वं सिद्धम्, प्रतिपक्षेपं खलु पुरुषभेदे तु भवति इति मन्यते च। एकस्य प्रयतमाने सति अपरः स्वपिति, एकस्य अध्ययने प्रवृत्ते सति अपरः भूनक्ति, इति प्रतिशरीरं भिन्नक्रियात्वात् अयुगपत् प्रवृत्तेश्च पुरुषवहुत्वं सुस्पष्टम् —

''जनन-मरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृतेश्च।

पुरुष-वहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्य-विपर्ययाच्चैव।।''

teachinns.com Learning with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

4.1.14 **सांख्यसम्मतः सृष्टिक्रमः**

प्रकृति-पुरुषयोः संयोगेन एव सृष्टिः ईश्वरकृष्णस्य कारिकांशे सुस्पष्टं यत् ''उभयोऽपि संयोगस्तत् कृतः सर्गः' अर्थात् अनेन तत् सम्भबति। तत्र सांख्यसम्मता सृष्टिप्रक्रियायाः विषये कारिकाकारस्य वक्तव्यं यत् —

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोड़शकः

तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि।

अर्थात् प्रकृतेः गूणवैषम्यात् प्रथमं महत्-तत्त्वं जायते। तस्मात् महतः अहंकारः, अहंकारात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च समुत्भवन्ति। तेभ्योऽपि पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते। एतेन क्रमेण एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि महदहंकारः वुद्धौ च षोड़शसंख्यापरिमितो गुण षोड़शकः जायन्ते। तत्र तन्मात्राणि शव्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानि क्रमशः पञ्चमहाभूतानि आकाश-वायु-तेज-जल-पृथिव्वाः वाह्योः उत्पादयन्ति।

Previous Year Questions with Reference

१. 'सत: सत् जायते' इति कस्य मातम्?

(क) सांख्यस्य

(ख) बौद्धस्य

(ग) वेदान्तिन:

(घ) नैयायिकस्य

२. कतिविध: बुद्धिसर्ग: ?

(क) त्रिविध:

(ख) चतुर्विध:

(ग) पञ्चधा

(घ) सप्तधा

३. सांख्यै: स्वीकृतानि तत्त्वानि कति ?

(क) त्रयोदश

(ख) पञ्चदश

(ग) विंशति:

(घ) पञ्चविंशति:

४. बुद्धे: का प्रकृति: ?

(क) अहंकार:

(ख) पुरुष:

(ग) मूलप्रकृति:

(घ) तन्मात्राणि

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

५. सांख्यदर्शने कतिप्रमाणानि स्वीकृतानि ?

(क) एक:

(ख) द्वौ

(ग) त्रीनि

(घ) चत्वारि

६. साख्यदर्शने सूक्ष्मशरीरं कति तत्त्वात्मकम्?

(क) एकादश

(ख) द्वादश

(ग) अष्टादश

(घ) पञ्चविंशति:

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
১	১৭	ক	4.1.7
২	১৮	খ	4.1.16
৩	১৯	ঘ	4.1.14
৪	২৫	গ	4.1.14
৫	৩৬	গ	4.1.4
৬	৩৭	গ	4.1.15

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Model Questions

1. सुदर्शनतड़ागस्य दीर्घमासीत् —
(a) ५०० हस्तम्
(b) ८०० हस्तम्
(c) ४२० हस्तम्
(d) ६०० हस्तम्

2. अस्य तड़ागस्य गभीरता आसीत् —
(a) ७५ हस्तम्
(b) ८० हस्तम्
(c) १०० हस्तम्
(d) ५५ हस्तम्

3. गिरनार-शिलालेख कस्मिन् मासे निर्मितम् —
(a) जैष्ठमासे
(b) मार्गमासे
(c) श्रावणमासे
(d) आषाढ़मासे

4. अस्य शिलालेखस्य पुनर्निर्माणं केन कृतम्?
(a) सुविशाखेन
(b) विशाखेन
(c) पुष्यगुप्तेन
(d) वीरसेनेन

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. रुद्रदाम्नः गिरनार-शिलालेखे 'दान्त' इति शब्दस्य कोऽर्थः?
(a) जितेन्द्रियः
(b) पुरुषः
(c) दन्तविशिष्टः
(d) प्रकृतिः

Answer

6.	b	7.	a	8.	a	9.	a	10.	a

Unit – 5

व्याकरणं भाषाविज्ञानञ्च

Sub Unit-5.1 वैयाकरणानां परिचयसामान्यम्

SL.NO.		Topics
1.	5.1.1	पाणिनिः
2.	5.1.2	कात्यायनः
3.	5.1.3	पतञ्जलिः
4.	5.1.4	भर्तृहरिः
5.	5.1.5	वामनजयादित्यः
6.	5.1.6	भट्टोजिदीक्षितः
7.	5.1.7	नागेशभट्टः
8.	5.1.8	जैनेन्द्रः
9.	5.1.9	कैयटः
10.	5.1.10	शाकाटायनः
11.	5.1.11	हेमचन्द्रसूरिः
12.	5.1.12	सारस्वतव्याकरणम्
13.	5.2	पाणिनीयशिक्षा

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-5. 3 भाषाविज्ञानम्

14.	5.3.1	भाषयाः परिभाषा
15.	5.3.2	भाषाणां वर्गीकरणम्
16.	5.3.2.1	आकृतिमूलकं वर्गीकरणम्
17.	5.3.2.1. a	अयोगात्मिकाः भाषाः
18.	5.3.2.1.b	योगात्मिकाः भाषाः
19.	5.3.2.2	पारिवारिकं वर्गीकरणम्
20.	5.3.2.2.a	इउरेशीयखण्डः
21.	5.3.2.2.b	आफ्रीका-खण्ड
22.	5.3.2.2.c	प्रशान्तमहासागरीय-खण्डः
23.	5.3.2.2.d	आमेरीका-खण्डः
24.	5.3.2.3	भाषापरिबाराणां संक्षिप्तसारः अधस्तात् आलोच्यते
25.	5.3.3	ध्वनिवर्गीकरणम्
26.	5.3.3.1	स्थानम्

1.	5.3.3.2	प्रयत्नः
2.	5.3.3.3	करणम्
3.	5.3.4	ध्वनेः भेदाः
4.	5.3.6	मानस्वर-विवेचनम्
5.	5.3.6	ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणानि
6.	5.3.7	ध्वनि-नियमाः
7.	5.3.7.a	ग्रिमनियमः
8.	5.3.7.b	ग्रासमननियमः
9.	5.3.7.c	वर्णनियमः
10.	5.3.8	अथपरिवर्तनम्
11.	5.3.8.a	अर्थविस्तारः
12.	5.3.8.b	अर्थसंकोचः
13.	5.3.8.c	अर्थादेशः
14.	5.3.8.1	अर्थपरिवर्तनस्य कारणानि
15.	5.3.9	वाक्यलक्षणम्
16.	5.3.9.1	वाक्यभेदाः
17.	5.3.9.1.a	आकृतिमूलकानि वाक्यानि
18.	5.3.9.1.b	रचनामूलकानि वाक्यानि
19.	5.3.9.1.c	अर्थमूलकानि वाक्यानि
20.	5.3.9.1.d	क्रिया मूलकानि वाक्यानि
21.	5.3.9.1.e	शैली-मूलकानि वाक्यानि
22.	5.3.10	वैदिकसंस्कृत-लौकिकसंस्कृतयोः भेदाः
23.	5.3.11	वाग्भाषयोर्भेदः
24.	5.3.1.2	बोली-भाषायोभेदः

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text FYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5.1 वैयाकरणानां परिचयसामान्यम् -

5.1.1 पाणिनिः

पणनं पणः = स्तुतिः। 'घञर्थे कविधानम्' इत्यनेन स्तुत्यर्थकपणेर्भावे क-प्रत्यये पण इति। पणोऽस्त्यस्य स्वनिरूपित-कर्मतावत्त्वसम्बन्धेनेति पणी = स्तुत्यः कश्चिन्मुनिः। 'अत इनि-ठनौ इतीनिप्रत्यये पणीति। पणिनो युवापत्यं पाणिनिः। पणिनः षष्ठ्यन्ताद् गोत्राद्युन्यस्त्रियाम् (4-1-94) इति सूत्रेण गोत्रप्रत्ययान्तदेव युनि प्रत्यय इति नियमात् 'तस्यापत्यम्' (4-1-92) इति सूत्रेण पणिनः गोत्ररूपे तृतीयपत्येऽपि पाणिन इति। ततः पाणिन शब्दात् युनि इञ् (4-1-95) इतीञि प्रत्यये पाणिनिरिति साधु।

पाणिनेः कालः

पाणिनेः समयकालविषये पण्डितेषु भिन्नानि मतानि विद्यन्ते। उल्लेखयोग्यम् मतमस्ति पाणिनेः कालः ख्रिः पूः ७म शताब्दीतः ख्रिः पूः ४र्थ शताब्दी पर्यन्तम् इति अनुमीयते। अधिकांशाः पन्डिता उक्तबन्तः ख्रिः पूः ५म शताब्दी इति पाणिनेः कालः। यास्काचार्यः पाणिनेः पूर्ववर्ती। वर्तमानमतानुसारेण यथार्थज्ञानस्य अभावात् इति मन्यते पाणिनेः कालः 700 - 600 ख्रिः पूः।

पाणिनेः व्यक्तिगतपरिचयः

पुरुषोत्तमदेवः तस्य 'त्रिकाण्डशेष' इति ग्रन्थे पाणिनेः षट् नामानि उद्घाटितवान्। तानि भवन्ति — पाणिनिः, पाणिनः, दाक्षीपुत्रः, शालङ्कः, शालातुरीयः, आहिकश्च। पाणिनेः 'शालातुर' इति ग्रामे गृहमस्ति। तस्य पितुः नाम शलङ्कः। महाभाष्यकारः पतञ्जलिः पाणिनिम् दाक्षीपुत्रः नाम्ना अभिहितवान् —

''दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेः।''

पाणिनेः माता दाक्षी आसीत्। व्याड़िमुनिः आसीत् पाणिनेः मातुलः। 'कथासरित्सागरः' इति ग्रन्थानुसारेण पाणिने गुरोः नाम वर्षः, तस्य शिष्यस्य नाम कौत्सः। तथाहि महाभाष्यकारेण उक्तम् —

''उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनम्।''

छन्दःसूत्रस्य रचयिता पिङ्गलमुनिः भवति पाणिनेः अनुजः। शैशवत् पाणिनिः अतीव प्रतिभावान् यशसः अधिकारी च आसीत्। तथाहि उच्यते -

''आकुमारं यशः पाणिनेः।''

पाणिनेः कृतिः

अस्य वैयाकरणस्य अन्यतमः ग्रन्थः 'अष्टाध्यायी'। अष्टाध्यायीं विना खिलपाठरूपेण धातुपाठः, गणपाठः, उणादिसूत्रम्, लिङ्गानुशासनम्, अष्टाध्यायीवृत्तिः, शिक्षासूत्रम्, जाम्बवती-विजयः, द्विरूपकोशः प्रभृतयः ग्रन्थाः तेन कृताः। धातुपाठः लिङ्गानुशासनम् च पाणिनेः स्वस्य रचना इति अनुमीयते।

teachinns.com Text with technology
www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

पाणिनिग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्:

पाणिने: ग्रन्थे अष्ट अध्याया: विराजन्ते। प्रत्येकेषु अध्यायेषु चत्वार: पादा: विद्यन्ते। अत्र प्राय: चतुर्सहस्राणि सूत्राणि सन्ति। अष्टाध्यायविशिष्टत्वात् अस्य नाम 'अष्टाध्यायी' इति। पाणिनि: तस्य सूत्राणि विज्ञानसम्मतरूपेण उल्लिखितवान् उल्लिखितवान् 'अष्टाध्यायी' इति ग्रन्थे। अस्य ग्रन्थस्य प्रारम्भे चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि विद्यन्ते। पाणिनि: भवति त्रिमणि-वैयाकरणेषु अन्यतम: मुनि:। स एव सूत्रकार:। सूत्रस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

''अल्पाक्षरमसन्धिग्ध सारवत् विश्वतो मुखम्।

अस्तो भमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदु:।।''

सूत्रस्य लक्षणत्वम् 'अष्टाध्यायी' इति ग्रन्थस्य सूत्रेषु विद्यते। अस्य ग्रन्थस्य प्रथमं सूत्रम् - 'वृद्धिरादैच्' (पा. 1/1/1). अस्मिन् ग्रन्थे 'बृद्धि' इति शब्देन मङ्गलाचरणं क्रियते। पाणिने: अष्टाध्यायीविषये प्रदेशे विदेशे च अधिका आलोचना अभवत्। ग्रन्थारपि रचिता:। तस्मात् वासुदेव-शरण-अग्रवलस्य मतम् उल्लेखयोग्यम् — ''(Dr. V. S. Agarwala) India as known to pānini, गोल्डस्टुकारस्य (T. Goldstuker) pānini his place in Sanksrit Literature'' इति।

teachinns.com
Text with Technology

5.1.2 वार्त्तिककार: कात्यायण:

www.teachinns.com - A compilation of six

वार्त्तिकं करोतीति वार्त्तिककार: पूर्ववत्। वृत्तेर्व्याख्यानं वार्त्तिकम्। वृत्ति: का? वर्त्तते अर्थ: अस्यामिति वृत्ति: इति साधारणार्थ:। विशेषार्थ: भवति - भाष्यकारेण उक्तम् – ''का पुनर्वृत्ति:? शास्त्र प्रवृत्ति:।'' निरुक्तकारेण उक्तम् — ''संशयवत्यो वृत्तयो भवन्ति।'' कात्यायननये 'वृत्ति:' इति शब्दस्य अर्थ: — ''तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणम् अनन्त्वात्।''

graduate Texts, PYQs, MCQs, LMS, OMT, DU

इदानीं 'कात्यायण' इत्यस्य व्युत्पत्ति: प्रदीयते – कतस्य युवापत्ये विवक्षिते गर्गादिभ्यो यञ् (4-1-105) इत्यनेन गोत्रपत्यरूपे तृतीयादौ विवक्षिते यञि कात्य इति। तत: 'यञयोश्च' (4-1-101) इति चतुर्थाद्यपत्ये यूनि फक्प्रत्यये कात्यायन इति।

कात्यायनस्य समयकाल: अस्य महोदयस्य समयकाविषये मतभेद: विद्यन्ते। अनेके वदन्ति कात्यायन: ख्रि: पू: ४र्थ शतकस्य अथवा ३य शतकस्य महान् वैयाकरणरासीत्।

कात्यायनस्य नामान्तराणि:

''मोधाजित् कात्यायनश्च स:। पुनर्वसुर्वररुचि:।''

पाणिनीये दृष्टे वार्त्तिक: साधारणत: द्विविध: — (i) पद्यात्मक: (ii) गद्यात्मक:

(i) पद्यात्मकः

''उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।

द्वितीयाऽम्रेड़ितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।।''

(ii) गद्यात्मकः

(क) ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' (वा. १-१) (ख) यनः प्रतिषेधो वाच्यः वा (4806) (ग) सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् (वा. 201) (घ) खलादिभ्य इनिवक्तब्यः। (वा. 2735) (ङ) औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः (वा. 4189) इत्यादयः।

वार्त्तिकस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

''उक्तानुक्त-दुरुक्तानां व्यक्तिकारी तु वार्त्तिकम्।''

वार्त्तिकस्य पृथक् कोऽपि ग्रन्थः न प्राप्यते। पतञ्जलेः महाभाष्ये एते वार्त्तिकरूपेण परिचिताः।

5.1.3

भाष्यकारः पतञ्जलिः

भाषितुं योग्यमावश्यिकं वेति भाष्यम्। भाष्यं करोति यः सः भाष्यकारः। गोनर्दनामक पर्वतरूपदेशे सन्ध्याकरण-समये कस्यचिदृषेरञ्जलेः सर्परूपेण पतित इत्यैतिह्यमस्मर्यमान - कर्तृकपरम्परोपदेशमात्रम्। तथा च 'अञ्जलेः पतितः' इति विग्रहे 'मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यनेन मयूरव्यंसकादिषु तथा-पाठेन समासे निपातनादितशब्दस्य 'इत्' शब्दस्य वा लोपे जश्त्वभावे च पतञ्जलिरीति साधु।

teachinns.com
www.teachinns.com – A compilation of six products: Text, FAQs, MCQs, LMS, OMT, DU

पतञ्जलेः समयकालः

महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः समयकालविषये अनेका आलोचना विद्यते। तथापि अधिकांशानां पन्डितानां मतम् अनुसृत्य पतञ्जलेः कालः ख्रिः पूः द्वितीयशतकः। अस्मिन् विषये अनेकाः युक्तयः विराजन्ते —

(i) ''इह पुष्पमत्रम् याजयामः'' इति उदाहरणेन तस्य कालः अनुमीयते।

(ii) अनुरूपभावेन – ''अरुणद्यवनः साकेतं'' एवं ''अरुणद्यवनोमध्यमिकाम्।'' - इत्यनेन अपि तस्य कालः अनुमीयते।

(iii) अपि च अन्यं प्रमाणं विद्यते - मौर्यस्य आर्थिककौशलनीतेः उल्लेखं विद्यते।

व्यक्तिगतः परिचयः

सः पुष्पमित्रस्य घनिष्ठः आसीत्। अपि च सः गोनर्दीयः आसीत्। अर्थात् पतञ्जलि गोनर्द - प्रदेशस्य अधिवासी आसीत्।

तस्य नामान्तराणि:

गोनर्दीय:, गोणिकापुत्र:, नागनाथ:, अहिपति:, फणिभृत्, शेषराज: इत्यादीनि।

पतञ्जले: कृति:

पतञ्जलि: न केवलं वैयाकरण: आसीत् स महान् योगी तथा शरीरशास्त्रविशारद: आसीत्। अस्मिन् उक्तम् —

''योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।

योऽपाकरोत्तं प्रववं मुनिनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिवानतोऽस्मि।।''

पतञ्जले: त्रय: ग्रन्था: उपलब्धा: - 'निदानसूत्रम्', 'योगदर्शनम्' महाभाष्यञ्च। अपि च महानन्दकाव्यम्; सिद्धान्तसारावली, आर्यपञ्चाशीति:, लोहशास्त्रम् प्रभृतय: ग्रन्था: पतञ्जलिना रचिता: इति अनुमीयते।

5.1.4

भर्तृहरि:

पाणिनीय-सम्प्रदायेषु अन्यतम: वैयाकरणो भवति भर्तृहरि:। भर्तृहरि: काश्मीरीय आसीत्। भर्तृहरे: पितु: नाम, मातु: नाम च न प्राप्यते। केबलमिति ज्ञायते यत् भर्तृहरि: वाक्यपदीयग्रन्थस्य कर्ता आसीत्। तथाहि उच्यते –

''भर्तृहरिवाक्यपदीय-प्रकीर्णकयो: कर्त्ता।''

तस्य गुरो: नाम वसुरात:। भर्तृहरि: बौद्धधर्मीय: आसीत् इति वक्तुं शक्यते।

समयकाल: – तस्य समयकाल: आसीत् 400 ख्रिष्टाब्दत: 45 ख्रिष्टाब्दपर्यन्तम्।

साहित्यसम्भार: – भर्तृहरे: रचना: अधस्तात् प्रदीयन्ते

1. महाभाष्यदीपिका।

2. वाक्यपदीयम् (काण्डत्रयम्)।

3. वाक्यपदीयवृत्ति: (प्रथम-द्वितीयकाण्डयो:)।

4. शतकत्रयम्।

5. जैमिनीयमीमांसावृत्ति:।

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Previous Year Questions with Reference

1. अधस्तनीयानां युग्मानां समीचीनां तालिकां चिनुत ?

तालिका – १	तालिका - २
(a) पाणिनि:	(i) वृत्ति:
(b) कात्यायन:	(ii) सूत्रम्
(c) पतञ्जलि:	(iii) वार्तिकम्
(d) जयादित्य :	(iv) इष्टि:

A. (a) – (i) (b) – (ii), (c)- (iii) (d) – (iv)
B. (a) – (i) (b) – (iii) - (c) (ii) (d) iv)
C. (a) –(iii) (b) – (ii) (c) iv) (d) (i)
D. (a) (ii) (b) – (iii) (c) (iv) (d) – (i)

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	32	d	5.1

2019

1. 'इह पुष्पमितं याजयाम:' – कस्य आचार्य्यस्य कालनिर्धारणाय विद्वद्भि: उपयुज्यते ?
(a) पतञ्जले:
(b) कात्यायनस्य
(c) पाणिने:
(d) भतृहरे:

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

2. अधोलिखितानां ग्रन्थानां रचनाकालदृष्ट्या समुचितं क्रमं चिनुत -
(a) काशिश, वाक्यपदीयम् सारास्वत्-व्याकरणम् प्रदीप:
(b) वाक्यपदीयम्, काशिका, सारस्वत-व्याकरणम् प्रदीप:
(c) वाक्यपदीयम्, काशिका, प्रदीप:, सारस्वत व्याकरणम्
(d) वाक्यपदीपयम्, प्रदीप: काशिका सारस्वत व्याकरणम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	40	a	5.1.3
2	68	c	5.1

June - 2012

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं लिखितसठिक: क: भवति ?

(a) उततम:

(b) उत्तमोत्तम:

(c) अधम:

(d) श्रेष्ठ:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	29	c	5.2 (MueeskeÀ- 32)

December - 2013

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं वर्णनाम् उच्चारणस्थानानि कति सन्ति ?

(a) एकादश

(b) दश

(c) अष्टौ

(d) द्वादश

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	30	c	5.2 (श्लोक- 17-18)

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Model Questions

1. समुद्रगुप्त: कस्य प्रपौत्र: आसीत् —
(a) पुष्पगुप्तस्य
(b) श्रीगुप्तस्य
(c) हरिषेणस्य
(d) रावणस्य

2. समुद्रगुप्त: कस्य पौत्र: आसीत् —
(a) श्रीगुप्तस्य
(b) पुष्पगुप्तस्य
(c) श्रीघटोत्कचस्य
(d) चन्द्रगुप्तस्य

3.एलाहावाद-स्तम्भलेखस्य रचयिता आसीत् —
(a) हरिषेण:
(b) वीरसेन
(c) तिलक:
(d) कविराज:

4. अयं स्तम्भलेख: — श्रेण्या: काव्यमासीत्
(a) उत्तम:
(b) विरुद:
(c) महाकाव्यम्
(d) अविरुद:

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. कस्मिन् शिलालेखे 'पुष्प' नाम्ना नगरस्य नाम प्राप्यते —
(a) हाथीगुम्फाशिलालेखे
(b) एलाहावाद-स्तम्भलेखे
(c) गिरनार-अभिलेखे
(d) ऐहल-शिलालेखे

Answer

1.	**a**							
2.	b	3.	b	4.	a	5.	a	a

Unit – 6

व्याकरणसाहित्यस्य विशिष्टाध्यानम्

व्याकरणं भाषाविज्ञानञ्च

Sub Unit-6.1 परिभाषा

SL.NO.		Topics
1.	6.1	परिभाषा सूत्राणि

Sub Unit-6.2 सन्धिः

SL.NO.		Topics
2.	6.2.1	अच् सन्धिः
3.	6.2.2	हल् सन्धिः
4.	6.2.3	विसर्गसन्धिः

Sub Unit-6.3 सुवन्तप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
5.	6.3.1	अजन्तशब्दाः
6.	6.3.2	हलन्तशब्दाः

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MOs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-6.4 समास प्रकरणम्

SL.NO.		Topics
7.	6.4.1	अव्ययीभावसमासः
8.	6.4.2	तत्पुरुषसमासः
9.	6.4.3	वहुव्रीहिसमासः
10.	6.4.4	द्वन्द्वसमासः

Sub Unit-6.5 तद्धितप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
11.	6.5.1	अपत्यप्रत्ययाः
12.	6.5.2	मत्वर्थीयप्रत्ययाः

Sub Unit-6.6 तिङन्तप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
13.	6.6	भ्वादयो धातवः

Sub Unit-6.7 प्रत्ययान्तप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
14.	6.7.1	णिजन्तः
15.	6.7.2	सन्नन्तः
16.	6.7.3	यङन्तः
17.	6.7.4	यङ्लुगन्तः
18.	6.7.5	नाम धातुः

Sub Unit-6.8 कृदन्त प्रकरणम्

SL.NO.		Topics
19.	6.8	तव्य, तव्यत् इत्यादयः

Sub Unit-6.9 स्त्रीप्रत्यय प्रकरणम्

SL.NO.		Topics
20.	6.9	टाप्, ङीप्, ङीष् इत्यादयः

teachinns.com Text with Technology

Sub Unit-6.10 कारकप्रकरणम्

SL.NO.		Topics
21.	6.10.1	कर्तृकारकम्
22.	6.10.2	कर्मकारकम्
23.	6.10.3	करणकारकम्
24.	6.10.4	सम्प्रदानकारकम्
25.	6.10.5	अपादानकारकम्
26.	6.10.6	सम्बन्धपदः
27.	6.10.7	अधिकरणकारकम्

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-6.11 परस्मैपदीविधानम आत्मनेपदीविधानं च।

SL.NO.		Topics
28.	6.11.1	परस्मैपदीविधानम्
29.	6.11.2	आत्मनेपदीविधानम्

Sub Unit-6.12 महाभाष्यम्

SL.NO.		Topics
30.	6.12.1	शब्दस्बरूपम्
31.	6.12.2	शब्दानुशासनस्य मुख्यप्रयोजनम्
33.	6.12.3	शब्दानुशासनस्य गौणप्रयोजनानि
34.	6.12.4	शब्दोपदेश:
35.	6.12.5	शब्दस्य नित्यत्वम्
36.	6.12.6	व्याकरणम् इति शब्दस्य अर्थविचार:

Sub Unit-6.13 वाक्यपदीयम्

SL.NO.		Topics
37.	6.13	वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

6.1 परिभाषा:

6.1.1 संहितासंज्ञा – पर: सन्निकर्ष: संहिता।

6.1.2 संयोग: - हलौऽन्तरा संयोग:

6.1.3 गुणसंज्ञा – अदेङ्गुण:।

6.1.4 बृद्धिसंज्ञा – बृद्धिराद्वैच्।

6.1.5 प्रतिपदिकसंज्ञा – क. कृत्तद्धितसमामाश्च।

ख. अर्थवदधातुरप्रत्यय: प्रतिपदिकम्।

6.1.6 – नदीसंज्ञा – क. मू स्त्राख्यौ नदी – अर्थात् ईकारान्त ऊकारान्तश्च नित्यस्त्रीलिङ्ग: शब्द: नदीसंज्ञको भवति। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – कुमारी, नदी।

ख. नेयङुवङ् स्थानावस्त्री – सूत्रमिदं नदीसंज्ञाया: निषेधसूत्रम्।

ग. वामि – इत्यनेन सूत्रेण ि-कारान्तु, कारानस्य च नदी-संज्ञा भवति। यथा – श्रियम्, श्रीणम्।

घ. ङिति ह्रस्वश्च – ङित् परे मति ह्रस्वान्तस्य नदीसंज्ञा भवति। यथा – मत्यै मतये, धेन्वै.. धेनवे।

6.1.7 क. घि-संज्ञा - 'शेषो घ्यसखि'।

ख. 'पति: समास एव'। उदाहरणम् भूपतिना।

ग. 'षष्ठीयुक्तश्छन्ससि वा'। - उदाहरणम् क्षेत्रस्य पतिना वयम्।

6.1.8 – उपधा संज्ञा - 'आलौऽन्तात् पूर्व उपाधा'। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु 'मनस्' – इत्यत्र 'अस्' इत्यस्य उपधासंज्ञा भवति।

6.1.9–अपृक्तसंज्ञा – क. अपृक्त एकाल्-प्रत्यय'। अर्थात् 'एकाल' य: प्रत्यय: तस्य अपृक्त: - संज्ञा भवति।

6.1.10 –गतिसंज्ञा – क) गतिश्च, ख. ऊर्यादि....., ग. अनुकरणं चानिति परम्, घ. आदरनादरयो: दससती, ङ. भूषणेऽलम् च. अन्तरपरिग्रहे छ. कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते ज. पूरोव्ययम् (झ) अस्तं च। (ञ) अच्छ गत्यर्थवदेषु. (ट) अदोऽनुपदेशो (ठ) तिरोऽन्तर्धौ (ड) विभाषा कृञि (ढ) उपाजेऽन्वाजे। (ण) साक्षात् प्रभृतीनि च (त) अनत्याधान उरसीमनसी (थ) मध्ये पदे निवचने च (द) नित्यं हस्ते पाणावुपयमने (ध) प्राध्वं वन्धने (न) जीविकोपनिषदारौपम्ये।

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

6.1.11 पदसंज्ञा – क) सुप्तिङन्तं पदम् – इत्यत्र सुप्तङन्तं भवति विशेषणम्, पदं भवति विशेष्यः। (ख) न : केत् (ग) सिति च (घ) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।

6.1.12 विभाषा-संज्ञा – न वेति विभाषा।

6.1.13 सर्वण -संज्ञा – तुल्यस्यप्रयत्नं सवर्णम्।

6.1.14 टि-संज्ञा – अचोऽन्तादि

6.1.15 प्रगृह्य-संज्ञा –क. न ईदूदेद्द्विवचनम् प्रगृह्यम्।

ख. अदसो मात्। ग. शे घ. निपात एकाजनाङ् ङ. ओत्, च. सम्बुन्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे छ. उञः ञ. ॐ ट. ईदूतौ ठ. सप्तम्यर्थे।

6.1.16 सर्वनामस्थानसंज्ञा –क. शि सर्वनामस्थानम् ख. शुडनपुंसकस्य।

6.1.17 भसंज्ञा –क. यचि भम् ख. तसौ मत्वर्थे ग. अयस्मयादीनिच्छन्दसि अनेन सूत्रेन पदसंज्ञापि भवति।

6.1.18 सर्वनामसंज्ञा –क. सर्वादीनि सर्वनामानि ख. विभाषा दिक्समासे वहुब्रिहौ ग. विभाषा जसि घ. प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमा घ. पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि। ङ. स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् च. अन्तरं वहिर्योगोप संव्यनयोः।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

6.1.19 निष्ठा संज्ञा –क्त-क्तवतु निष्ठा।

6.2.1. अथाच्सन्धिः

१. इको घनचि – ६/१/७७

वरदराजः - इकः स्थाने यन् स्यादचि संहितायां विषये,

यथा – सुधी + उपास्य = सुधी उपास्य

२. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वसय् – १/१/६५

वरादराजः सप्तमीनिदेशेन विधीयमानं कार्य्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य वोध्यम्।

३. स्थाने इन्तरतमः - १/१/५०

वरादराजः प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेसः स्यात्।

४. अनचि च – ८/४/४८

वरादराज: - अच: परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि, इति धकारस्य द्वित्वेन सु ध् ध् य् उपास्य इति जाते।

५. झलां जश् झशि – ८/४/५३

वरादराज: स्पष्टम् इति –पूर्वधकारस्य दकार:।

६. संयोगात्नस्य लोप: ८/२/२३

वरदराज: संयोगगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोप: स्यात्।

७. अलोऽन्त्यस् – १/१/५२

वरदराज: षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल ओदश: स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते इति यलोपे प्राप्ते – (यण: प्रतिषेधो वाच्य:।)

उदाहरणम् – (i) सुद्ध्युपास्य: = सुधी + उपास्य:। (iii) धान्द्रंश: = धातृ + अंश: (iv) लाकृति: = लृ + आकृति:

teachinns.com Text with Technology

८. एचोऽयवायाव: - ६/१/७८

वरदराज: - एच: क्रमादय् अव आय् आव एते स्युरचि।

www.teachinns.com - A compilation of six product: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

९. यथासंख्यमनुदेश: समानाम् – १/३/१०

१०. वरदराज: - समसम्वन्धी विधिर्यथासंख्यां स्यात्।

यथा – हरे + ए = हरये।। नै + अक: = नायक: । पौ + अक: = पावक:। विष्णो + ए = विष्णवे।

११. वान्तो यि प्रत्यये – ६/१/७९

वरदराज: यकारादौ प्रत्यये परे औदौतोरव्आव् एतौ स्त:।

यथा – गो + यम = गव्यम्।। नो + यम = नाव्यम्। गो + यूक्ति: = गव्यूति,

१२. तपरस्तत् कालस्य – १/१/७०

वरदराज: - त: परो यस्मात् स च तात्परश्चोच्चार्यमानसमकालस्यैव संज्ञा स्यात्।

१३. आद् गुण: ६/१/८७

वरदराज: अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेस: स्यात्।

यथा – उप + इन्द्र: = उपेन्द्र:। गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम्।

१४. उपदेशेऽजनुनासिक इत् – १/३/२

वरदराज: उपदेशेऽमुनासिकोऽजित्संज्ञ: स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्य: पाणिनीया:। लण्सूत्रस्थावर्णेर सहोच्चार्यमाणो रेको रलयो: संज्ञा।

१५. उरण् रपर: - १/१/५१

वरदराज: ऋ इति त्रिंशत: संज्ञेत्युक्तम्। तत्स्थाने योऽन् स रपर: सन्नेव प्रवर्तते।

यथा – कृष्ण + ऋद्धि = कृष्णर्द्धि:।

तव +.. कार = तवल्कार:।

१६. लोप: शकाल्यस् – ८/३/१९

वरदराज: अवर्णपूर्वयो: पदान्तयोर्यवयोलोपोवाऽशि परे।

१७. पूर्वत्रासिद्धम् – ८/२/१

वरदराज: सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यमपि पूर्व प्रति परं शास्त्रमदिद्धम्

यथा - हरे+ इह – इर इह। हरय् + इह – हरयिह।

१८. वृद्धिरादैच् – १/१/१

वरदराज: आदैच्च वृद्धिसंज्ञ: स्यात्।

१९. वृद्धिरेचि – ६/१/८८

वरदराज: - आदेचि परे वृद्धिरेकादेश: स्यात्। गुणापवाद:

यथा – कृष्ण + एकत्वम् – कृष्णैकत्वम्

गङ्गा + ओघ: – गङ्गौघ:

देव + ऐश्वर्यम् – देवैश्वर्यम्।

teachinns.com
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, FAQs, MQs, EMS, CMT, DU

२०. एत्येधतूध्सु – ६/१/८९

वरादराज: अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेश: स्यात्।

यथा – उप + एधते – उपैति।

प्रष्ठ + ऊह: – प्रष्ठौह:।

२१. उपसर्गा: क्रियायोगे – १/४/५९

वरदराज: प्रादय: क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा: स्थ्य:। प्र, परा,। अप, सम्, अव, निस, निर, दुस, दुर, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, प्ररि, उप – एते प्रादय:।

२२. भूवादयो धातव: – १/३/१

वरदराज: - क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञा: स्यु:।

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Previous Year Questions with Reference

JUNE – 2012

परिभाषा –

१. वृद्धिसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्?
(a) वृद्धिरेचि
(b) वृद्धिरादैच्
(c) इको यणचि
(d) आद्गुण:

२. घि-संज्ञा केन सूत्रेण भवति?
(a) यू स्त्र्याख्यौ नदी
(b) अचोऽन्त्यादि
(c) पर: सन्निकर्ष: संहिता
(d) शेषो घ्यसखि

३. अधोनिर्दिष्टानां समीचीनां तालिकां विचिनुत –

(a) अभिनिविशश्च	(i) तुल्यास्यप्रयत्नम्
(b) अपृक्त	(ii) बहुव्रीहि:
(c) चित्रगु:	(iii) कर्मसंज्ञा
(d) सवर्णम्	(iv) एकाल् प्रत्यय:

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	2	1	3	4
(B)	1	2	4	3
(C)	3	4	2	1
(D)	4	3	1	2

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

४. वर्णानामतिशायित: सन्निधि: किं संज्ञक: स्यात्?
(a) उदात्त:
(b) अनुदात्त:
(c) स्वरित:
(d) संहिता

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	26	b	6.1.4
2	27	d	6.1.7
3	32	c	6.1.9
4	33	d	6.1.1

D-12

१. गुण संज्ञा विधायकं सुत्रं किम्?

(a) वृद्धिरेचि

(b) अक: सवर्णे दीर्घ:

(c) आद्गुण:

(d) अदेङ गुण:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
2	30	d	6.1.3

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Model Questions

1. समुद्रगुप्तस्य मातु: नाम किम् ?
(a) कुमारदेवी
(b) श्रुतशीला
(c) राधिका
(d) गीता

2. खारवेलस्य गाथीगुम्फाऽभिलेखस्य लिपि: अस्ति —
(a) ब्राह्मीलिपि:
(b) खरोष्ठि
(c) हिन्दि
(d) तनसकी

3. जैनानां प्रभाव: कस्मिन् शिलालेखे प्राप्यते —
(a) हाथीगुम्फाऽभिलेखे
(b) एलाहावाद-शिलालेखे
(c) गिरनार-शिलालेखे
(d) मेहल-शिलालेखे

4. खारवेल कततमे वर्षे युवराजपदं लब्धवान् ?
(a) पञ्चदश
(b) षोड़श
(c) सप्तदश
(d) अष्टादश

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. 'कुमारी' पर्वतस्य नाम प्राप्यते —
(a) एलाहावाद-स्तम्भलेख
(b) हाथीगुम्फाऽभिलेखे
(c) गिरनार-शिलालेखे
(d) वाँशखेड़ा अभिलेखे

Answer

1. a	2. a	3. a	4. a	
5. b				

UNIT – 7 : संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य सामान्यपरिचयम्

SYLLABUS

Sub Unit – 1: भासस्य परिचयम्

SL.NO.	Topics	
1.	7.1	भासः
2.	7.1.1	भास सम्पर्के विभिन्नाः उक्तयः
3.	7.1.2	भासस्य आविर्भावकालः
4.	7.1.3	भासनाटकचक्रः
5.	7.1.3.a	प्रतिमानाटकम्
6.	7.1.3.b	अभिषेकानाटकम्
7.	7.1.3.c	दूतवाक्यम्
8.	7.1.3.d	दूतघटोत्कचम्
9.	7.1.3.e	मध्यमव्यायोगम्
10.	7.1.3.f	ऊरुभङ्गम्
11.	7.1.3.g	कर्णभारम्
12.	7.1.3.h	पञ्चरात्रम्
13.	7.1.3.i	बालचरितम्
14.	7.1.3.j	प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
15.	7.1.3.k	स्वप्नवासवदत्तम्
16.	7.1.3.l	अविमारकः
17.	7.1.3.m	चारुदत्तः
18.	7.1.4	भाससमस्या

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit – 2 : अश्वघोषस्य परिचयम्

SL.NO.	Topics	
19	7.2	अश्वघोषः
20	7.2.1	वंशपरिचयम्
21	7.2.2	साहित्यकृतिः
22	7.2.2.a	बुद्धचरितम्
23	7.2.2.b	सौन्दरनन्दम्
24	7.2.2.c	शारिपुत्रप्रकरणम्

25	7.2.2.d	गन्डीस्तोत्रगाथा
26	7.2.2.e	व्रजसूची
27	7.2.2.f	सूत्रालङ्कार:
28	7.2.2.h	त्रिदन्डमाला

Sub Unit – 3 : कालिकासस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
29	7.3	कालिदास:
30	7.3.1	आविर्भावकाल:
31	7.3.2	साहित्यकृति:
32	7.3.2.a	कुमारसम्भवम्
33	7.3.2.b	रघुवंशम्
34	7.3.2.c	ऋतुसंहारम्
35	7.3.2.d	मेघदूतम्
36	7.3.2.e	मालविकाग्निमित्रम्
37	7.3.2.f	विक्रमोर्वशीयम्
38	7.3.2.h	अभिज्ञानशकुन्तलम्

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit – 4 शुद्रकस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
39	7.4	शुद्रक:
40	7.4.1	वंशपरिचयम् आविर्भावकाल: च
41	7.4.2	नाट्यकृति:

Sub Unit – 5 विशाखादत्तस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
42	7.4	विशाखदत्त:
43	7.4.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
44	7.4.2	नाट्यकृति:
45	7.5.3	टीकाकार:

Sub Unit – 6 : भारवेः परिचयम्

Sl. No.	Topics	
46	7.6	भारविः
47	7.6.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
48	7.6.2	नाट्यकृतिः
49	7.6.3	टीकाकारः

Sub Unit – 7 : माघस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
50	7.7	माघः
51	7.7.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
52	7.7.2	नाट्यकृतिः
53	7.7.3	टीकाकारः

teachinns.com Text with Technology

Sub Unit – 8 : हर्षस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
54	7.8	हर्षः
55	7.8.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
56	7.8.2	नाट्यकृतिः
57	7.8.2.a	रत्नावली
58	7.8.2..b	प्रियदर्शिका
59	7.8.2.c	नागानन्दः

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, FAQs, MCQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit –9 : वाणभट्टस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
60	7.9	वाणभट्ट
61	7.9.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
62	7.9.2	काव्यकृतिः
63	7.9.2.a	हर्षचरितम्
64	7.9.2..b	कादम्वरी
65	7.9.2.c	चन्डीशतकम्

Sub Unit –10 : दन्डीन: परिचयम्

Sl. No.	Topics	
66	7.10	दन्डी
67	7.10.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
68	7.10.2	काव्यकृति:
69	7.10.2.a	दशकुमारचरितम्

Sub Unit –11 : भवभूते: सामान्यपरिचयम्

Sl. No.	Topics	
70	7.11	भवभूति:
71	7.11.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
72	7.11.2	नाट्यकृति:
73	7.11.2.a	मालतीमाधवम्
74	7.11.b	महावीरचरितम्
75	7.11.c	उत्तररामचरितम्

teachinns.com
Text with Technology

Sub Unit –12 : भट्टनारायणस्य परिचयम्

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sl. No.	Topics	
76	7.12	भट्टणारायणस्य परिचयम्
77	7.12.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
78	7.12.2	नाट्यकृति:
79	7.12.2.a	वेनीसंहारम्

Sub Unit –13 : विल्हणस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
80	7.13	विल्हण:
81	7.13.1	काव्यकृति:
82	7.13.1.a	चौरपञ्चाशिका

Sub Unit –14 : श्रीहर्षस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
83	7.14	श्रीहर्षः
84	7.14.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
85	7.14.2	काव्यकृतिः

Sub Unit – 15: अम्विकादत्तव्यासस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
86	7.15	अम्विकादत्तव्यासः
87	7.15.1	कविकृतिः

Sub Unit –16 : पन्डिता क्षमारावः

Sl. No.	Topics	
88	7.16	क्षमारावः
89	7.16.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
90	7.16.2	कविकृतिः

teachinns.com
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit –17 : विः राघवन

Sl. No.	Topics	
91	7.17	वि.राघवन्
92	7.17.1	कविकृतिः

Sub Unit –18 : श्रीधरभास्करवर्णेकरः

Sl. No.	Topics	
93	7.18	श्रीधरभास्करः वर्णेकरः
94	7.18.1	कविकृतिः

Sub Unit –19 : काव्यशास्त्रम्

Sl. No.	Topics	
95	7.19.a	रससम्प्रदाय:
96	7.19.b	अलंकारसम्प्रदाय:
97	7.19.c	रीतिसम्प्रदाय:
98	7.19.d	ध्वनिसम्प्रदाय:
99	7.19.e	वक्रोक्तिसम्प्रदाय:
100	7.19.f	औचित्यसम्प्रदाय:

Sub Unit –20 : पाश्चात्यकाव्यशास्त्रम्

Sl. No.	Topics	
101	7.20.a	अरस्तु
102	7.20.b	लॉङ्गाइनस
103	7.20.c	क्रोचे

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit – 1

भासस्य परिचयम्

7.1 भास:

संस्कृत नाट्यसाहित्याकाशे प्रथितयशा नाट्यकारभासस्य नाम सर्बाग्रे। भास: कालिदासाद् प्राक् नाट्यकाररूपेण परिचीयते। 'भास' इत्यस्यार्थ: विस्तार:। भासस्य वंशपरिचयम् अज्ञातम्।

7.1.1 भास सम्पर्के बिभिन्ना: उक्तय:

नाट्यकारभास सम्पर्के महाकबि: कालिदास: तस्य मालबिकाग्निनाटके उक्तम् -

'प्रथितयशसां भास-सौमिल्ल-कविपुप्रादीनां प्रबन्धनतिक्रम्य वर्तमानकवे:

कालिदासस्य कृतौ कथं वहुमान: '।

वाणभट्ट: हर्षचरिते भाससम्पर्के उक्तवान् -

'सूत्रधारकृतारम्भैर्णाटकेर्बहुभूमिकै:।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव।'

दण्डी अवन्तीसुन्दरीकथासारे भाससम्पर्के उक्तवान् -

जलनमित्ते / ज्बलनमित्र: / अग्निप्रिय:

जयदेव: प्रसन्नराघवे भाससम्पर्के उक्तम् -

भासो हास: [सरस्वत्या: निर्मल: हास्य:]

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

7.1.2 भासस्य आविर्भावकाल:

भासस्य आविर्भावकालविषये मतपार्थक्यं – विद्यमानम्। 'उइन्टारनित्' इत्यस्य मतानुसारेण भासस्य आविर्भावकाल: अस्ति ख्रीष्ट: पूर्ब: तृतीयशतकम्। टि. गणपति. शास्त्री - पाणिने: पूर्ववर्ती। प्रकृतपक्षे भासस्य आविर्भावकाल: ख्रीष्ट: पूर्ब द्वितीयशतकम् इति मन्यन्ते विद्वांस:।

7.1.3 भासनाटकचक्र:

पन्डितप्रवर: तिरुवाग्रहारम् गणपति शास्त्री (टि. गणपति शास्त्री) 1909-1911 ख्रीष्टाब्देषु मध्ये केरलप्रदेशान्तर्गतस्य तिरुवनन्तपुरमे अवस्तित: पद्मनाभपुरम् इत्यस्य समीपे मन्लिककरनाथम् इति स्थाने तालपाताया: पुँथौ मालयालम्हरफे भासस्य त्रयोदश नाटकानां आविष्कारं कृतवान्। त्रयोदशनाटकानां परिचय सामान्यम् निम्ने अभिधेया: -

रामायणाश्रितम् - प्रतिमा, अभिषेकश्च

महाभारताश्रितम् - दूतवाक्यम्, दूतघटोत्कच, कर्णभार, मध्यमव्यायोग, ऊरुभङ्ग-पञ्चरात्र-वालचरितञ्च।

बृहत्कथाश्रितम् प्रतिज्ञायौगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्तञ्च

लोककथाश्रितम् – अविमारक:, चारुदत्तश्च

7.1.3.a प्रतिमानाटकम्:

राजा दशरथकर्तृकः रामराज्याभिषेकस्य, अधिवासात् आरभ्यः रावणवधस्य पश्चात् अयोध्याभिषेकस्य, अधिवासात् आरभ्यः रावणवधस्य पश्चात् अयोध्या प्रत्यावर्तन पूर्वकः राज्यभारग्रहण पर्यन्तम् अस्य नाटकस्य विषयाः।

नाट्यग्रन्थः	प्रतिमानाटकम्
नामकरणः	'प्रतिमागृहे' दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा तस्य मृत्युः अवगतं भवति। तत्कृते नामकरणोऽयम्।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	रामायणम् (अयोध्याकाण्डदारभ्यः लङ्काकाण्ड पर्यन्तम्)
नायक-नायिका च	राम-सीता च
विशेषवैशिष्ट्यम्	रामायणमूलकः भासस्य सर्वश्रेष्ठः नाटकम्

विषयवस्तु - दशरथकर्तृकः रामराज्याभिषेकस्य आयोजनम्, भारतस्य राज्यलाभः, सीता लक्षणेन सह रामस्य वनगमनम्, मातुलालयात् भारतस्य प्रत्यागमनम्, भरतस्य बनगमनम्, रामकर्तृकः भरतस्य अनुरोधः प्रत्याख्यानम्, रावणकर्तृकः सीताहरणम्, रामकर्तृकः सीतोद्धारः, अयोध्याप्रत्यावर्तनम्, राज्यभारग्रहणम्, प्रमुखाः विषयाः सन्ति।

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

7.1.3.b अभिषेकनाटकम्

नाट्यग्रन्थः	अभिषेकनाटकम्
नामकरणः	वालीवधपरं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकः, रावणवधपरं विभीषणस्य अभिषेकः, अयोध्याप्रत्यावर्तनपरं रामस्य अभिषेकः तत्कृते ईदृश नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	रामायणम् (किष्किन्ध्याकाण्डादारभ्यः लङ्काकाण्ड पर्यन्तम्)
नायक-नायिका च	राम-सीता च
विशेषवैशिष्ट्यम्	प्रतिमानाटकस्य परिपूरकम्। नाट्यमञ्चे वालीवधः दृश्यते।

विषयवस्तु – सीताहरणात् परं सुग्रीवेन सह रामस्य मैत्री, रामकर्तृकः वालीनिधनम्, सुग्रीवस्य राज्यलाभः, हनुमानकर्तृकः सीतान्वेषणम्, हनुमानकर्तृकः लङ्कादहनम्, रामसमीपे प्रणयभिक्षा, इन्द्रजित् निधहम्, रावणस्य मोहः, रावणकर्तृकः सीताहत्यायाः सङ्कल्पः, राम-रावणस्य युद्धयात्रा, रावणवधम्, सीता-उद्धारः, सीतां प्रति रामस्य विरुद्धाचरणम्, सीतायाः अग्निपरीक्षा, रामस्य राज्याभिषेकः इत्यदयः प्रमुखाः विषयाः आलोचिताः।

नाट्यग्रन्थः	दूतवाक्यनाटकम्

नामकरण:	श्रीकृष्ण: पाण्डवानां दूतरूपेण कौरवसभायां गत्वा वाक्यं वदति तत् कृते नामकरणोऽयम्।
श्रेणि:	व्यायोग:
अङ्कसंख्या	एकाङ्क:
उपजीव्यम्	महाभारतस्य उद्योगपर्व:
नायक:	श्रीकृष्ण:
विशेषवैशिष्ट्यम्	स्त्रीचरित्रं नास्ति

विषयवस्तु - पान्डवानां दूरूपे श्रीकृष्णस्य शान्तिप्रस्ताव:, दूर्योधनकर्तृक: श्रीकृष्णस्य प्रस्ताव: प्रत्याख्यानम् युद्धद्योगं च, कृष्णोपस्थिति:, कृष्ण-दुर्योधनस्य संलाप:, श्रीकृष्णस्य विश्वरूपदर्शनम्, कृष्णस्य महिमाकीर्त्तनम्, कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रस्य आतिथ्यप्रदर्शनम् प्रमुखा: विषया: आलोचिता:।

7.1.3.d दूतघटोत्कचम् -

नाट्यग्रन्थ:	दूतघटोत्कचनाटकम्
नामकरण:	कृष्णादेशेण घटोत्कचस्य दौत्यकार्यसम्पादनम् तत्कृते ईदृशनामकरणम्
श्रेणि:	उत्सृष्टिकाङ्क: अङ्क: वा
अङ्कसंख्या	एकाङ्क
उपजीव्यम्	महाभारतस्य द्रोणपर्व:
नायक:	घटोत्कच:
विशेषवैशिष्ट्यम्	परिसमाप्ति भरतवाक्यं नास्ति परन्तु घटोत्कचस्य वाक्यमस्ति।

www.teachmms.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MOS, LMS, OMT, PU

चक्रव्यूहे अभिमन्यु निधनम्, पुत्रशोकाहत: अर्जुन: पुत्रहन्तां निधनस्य प्रतिज्ञा, कौरवसभायां दूतरूपेण घटोत्कचस्य आगमनम् अमङ्गलस्य सूचनां च करोति, दुर्योधनेन सह घटोत्कचस्य वादानुवादेण नाटकस्य परिसमाप्ति:

7.1.3.e मध्यमव्यायोगम्

नाट्यग्रन्थ:	मध्यमव्यायोगनाटकम्
नामकरण:	मध्यपाण्डव: भीमेण द्वितीय / मध्यम ब्राह्मणकुमारस्य प्राणरक्षा तत्कृते ईदृश नामकरण:
श्रेणि:	व्यायोग:
अङ्कसंख्या	एकाङ्क:
उपजीव्यम्	महाभारतस्य वनपर्व:
नायक-नायिका च	भीम-हिड़िम्बा च
विशेषवैशिष्ट्यम्	भासेन विरचित: स्वार्थक: व्यायोग:

विषयवस्तु - भीमकर्तृक मध्यमाब्राह्मणकुमारस्य प्राणरक्षा नाटकस्य मुख्यविषय:।

7.1.3.f उरुभङ्गम् -

नाट्यग्रन्थः	ऊरुभङ्गनाटकम्
नामकरणः	भीमकर्तृकः दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गः तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	व्यायोगः
अङ्कसंख्या	एकाङ्कः
उपजीव्यम्	महाभारतस्य माल्यपर्वः
नायकः	भीमः
विशेषवैशिष्ट्यम्	संस्कृतसाहित्ये वियोगान्तः नाटकमेकम्। नाट्यमञ्चे युद्धम् मृत्युदृश्यं च अस्ति। अपरं नाम-गदायुद्धम्

विषयवस्तु - भीम दुर्योधनस्य मरणापनः गदायुद्धम्, भीमकर्तृक दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गः, दुर्योधनस्य पराजयः, गान्धारीधृतराष्ट्रयों च पुत्रशोकः, दुर्योधनस्य विलापे महत्त्वम्, सगौरवे मृत्युवरणं च नाटकस्य विषयाः

7.1.3.g कर्णभारम् -

नाट्यग्रन्थः	कर्णभारनाटकम्
नामकरणः	महत्वे देवतापेक्षया कर्णस्य भारवत्त्वाधिकं भवति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	व्यायोगः
अङ्कसंख्या	एकाङ्क
उपजीव्यम्	महाभारतस्य कर्णपर्वः
नायकः	कर्णः
विशेषवैशिष्ट्यम्	स्त्रीचरित्रं नास्ति। रसः-वीरः

www.teachmns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, QMT, PU

विषयवस्तु - कर्णस्य वीरत्वम् आत्मत्यागगौरवं च अस्य विषयबस्तु। देवराज इन्द्र कर्तृकः कवच-कुन्डल-ग्रहणम्, कर्णकर्तृकं कवचकुन्डलदानम्।

7.1.3.h पञ्चरात्रम् -

नाट्यग्रन्थः	पञ्चरात्रनाटकम्
नामकरणः	पञ्चरात्र्याम् पाण्डवानाम् अन्वेषणं भविष्यति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	समवकारः
अङ्कसंख्या	त्रयः
उपजीव्यम्	महाभारतस्य विराटपर्वः (कविकल्पितः)
नायकः	द्रोणाचार्यः
विशेषवैशिष्ट्यम्	स्त्रीचरित्रं नास्ति।

Previous Year Questions with Reference

December – 2014

1. ‘ ध्वन्यालोक: ’ इत्यस्मिन् कति उद्योता: सन्ति ?

(A) चत्वार:

(B) पञ्च

(C) षट्

(D) सप्त

2. नाट्यशास्त्रस्य ‘अभिनवभारती’ व्याख्याया: कर्ता क: ?

(A) आनन्दवर्धन:

(B) अभिनवगुप्त:

(C) धनञ्जय:

(D) भरत:

3. यत्रार्थ: शब्दो वा तमर्थमुपसजनीकृतस्वार्थौ व्यङ्क्त: काव्यविशेषो भवति –

(A) गुणीभूतव्यङ्गम्

(B) ध्वनि:

(C) अलंकारध्वनि:

(D) चित्रकाव्यम्।

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	65	a	7.19.d
2	66	b	7.19.a
3	69	b	7.19.d

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

December – 2018

1. ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ मतमिदं कस्य विद्यते –

(A) रुय्यकस्य

(B) रुद्रस्य

(C) वामनस्य

(D) भामहस्य

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1		c	7.19.c

Model Question

1. सातकर्णि: कस्य समसामयिक: आसीत् —

(a) खेरवेल:
(b) चन्द्रगुप्तस्य
(c) श्रीगुप्तस्य
(d) समुद्रगुप्त:

2. वाँशखेड़ा ताम्रपत्राभिलेख: कया लिप्या रचिता —

(a) पश्चिमोत्तरी ब्राह्मीलिपि:
(b) ब्राह्मीलिपि:
(c) खरोष्ठी
(d) दक्षिणीब्राह्मीलिपि:

3. ऐहोलशिलालेखस्य लिपि: अस्ति —

(a) दक्षिणीब्राह्मीलिपि:
(b) उत्तरीब्राह्मीलिपि:
(c) खरोष्ठीलिपि:
(d) तनसकी

4. कस्य शिलालेखस्य प्रारम्भे भगवत: जिनेन्द्रस्य स्तुति: क्रियते —

(a) ऐहोलशिलालेखे
(b) गिरनारशिलालेखे
(c) वाँशखेड़ाभिलेखे
(d) खारवेलाभिलेखे

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. ऐहोलशिलालेखे प्रथम-कदम्ब-शब्देण बोध्यते —

(a) कदम्बवृक्ष:
(b) कदम्बवंशीयगण:
(c) कदम्बपत्रम्
(d) राजवंश:

Answer

1. b	2. a	3. a	4. a	5. a	6. b	

Unit-8
काव्यशास्त्रस्य विशिष्टाध्यनम्

Syllabus

Sub Unit-8.1 पद्यकाव्यम्

SL.NO.		Topics
1.	8.1.1	बुद्धचरितम्
2.	8.1.2	रघुवंशम्
3.	8.1.3	किरातार्जुनीयम्
4.	8.1.4	शिशुपालवधम्
5.	8.1.5	नैषधचरितम्

Sub Unit-8.2 नाट्यग्रन्था:

SL.NO.		Topics
6.	8.2.1	स्वप्नवासवदत्तम्
7.	8.2.2	अभिज्ञानशकुन्तलम्
8.	8.2.3	वेणीसंहारम्
9.	8.2.4	मुद्राराक्षस:
10.	8.2.5	उत्तररामचरितम्
11.	8.2.6	रत्नावली
12.	8.2.7	मृच्छकटिकम्

teachmns.com Text with Technology
www.teachmns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-8.3 गद्यकाव्यम्

SL.NO.		Topics
13.	8.3.1	दशकुमारचरितम्
14.	8.3.2	हर्षचरितम्
15.	8.3.3	कादम्वरी

Sub Unit-8.4 चम्पूकाव्यम्

SL.NO.		Topics
16.	8.4.1	नलचम्पू: (प्रथमोच्छ्वास:)

Sub Unit-8.5 साहित्यदर्पण:

SL.NO.		Topics
17.	8.5.1	मङ्गलाचरणम्
18.	8.5.2	काव्यप्रयोजनम्

19.	8.5.3	काव्यलक्षणं खण्डनम्
20.	8.5.4	काव्यपरिभाषा
21.	8.5.5	द्वितीय-परिच्छेद:
22.	8.5.5.1	अभिधा
23.	8.5.5.2	लक्षणा
24.	8.5.5.3	ब्यञ्जना
25.	8.5.6	काव्यभेद:
26.	8.5.7	श्रव्यकाव्यम्
27.	8.5.7.1	पद्यकाव्यम्
28.	8.5.7.4	गद्यकाव्यलक्षणम्
29.	8.5.7.5	चम्पूकाव्यम्

Sub Unit-8.6 काव्यप्रकाश:

SL.NO.		Topics
30.	8.6.1	काव्यप्रयोजनम्
31.	8.6.2	काव्यकारणम्
32.	8.6.3	काव्यलक्षणम्
33.	8.6.4	काव्यभेद:
34.	8.6.5	द्वितीये उल्लास:
35.	8.6.6	रसस्वरूपम्
36.	8.6.6.1	रसोत्पत्तिवाद:
37.	8.6.6.5	रसस्य संज्ञा
38.	8.6.6.6	रसस्य प्रकारभेद
39.	8.6.6.7	रसानां स्थायिभाव:
40.	8.6.7	पञ्चम उल्लास:
41.	8.6.10	मम्मटलये अलंकारां

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-8.7 ध्वन्यालोक: (प्रथम उद्योत:

SL.NO.		Topics
42.	8.7.1	अभाववाद:
43.	8.7.2	भाक्तवाद:
44.	8.7.3	अनिवर्चनीयवाद:
45.	8.7.4	वाच्यप्रयोग:
46.	8.7.5	ध्वनिस्वरूपम्

47.	8.7.6	ध्वनिभेद:

Sub Unit-8.8 वक्रोक्तिजीवितम्

SL.NO.		Topics
48.	8.8.1	शास्त्रीयप्रयोजनम्
49.	8.8.2	लौकिकप्रयोजनम्
50.	8.8.3	काव्यस्य उपादेयजनम्
51.	8.8.4	काव्यवैशिष्ट्यम्
52.	8.8.5	काव्यस्वरूपम्
53.	8.8.6	वक्रोक्ति:
54.	8.8.7.	मार्गभेद:

Sub Unit-8.9 नाट्यशास्त्रम्

SL.NO.		Topics
55.	8.9.1.1	द्वितीय अध्याय:
56.	8.9.1.2	त्रिविधानि नाट्यग्रहानि
57.	8.9.1.3	प्रेक्षागृहलक्षणानि
58.	8.9.1.6	प्रेक्षागृहनिर्माणम्
59.	8.9.1.7	रज्जुनिर्माणम्
61.	8.9.1.8	नाट्यगृहस्य भूमियोजना
62.	8.9.1.11	मत्तवारणी निर्माणम्
63.	8.9.1.12	रङ्गपीठ-निर्माणम्
64.	8.9.1.14	चतुरस्र-नाट्यगृहम्
65.	8.9.1.15	त्रस्र-नाट्यगृहम्
66.	8.9.2	नाट्यशास्त्रस्य षष्ठोऽध्याय:
67.	8.9.2.1	नाट्यशास्त्रनये रसा:
68.	8.9.2.2	रसानां स्थायिभावा:
66.	8.9.2.3	रसानां वर्णा:
67.	8.9.2.4	रसानां दैवतानि
68.	8.9.2.5	रसानां विरणम्
69.	8.9.2.15	रसनिरूपणम्
70.	8.9.2.16	उत्पत्तिवाद:
71.	8.9.2.17	अनुमितिवाद:
72.	8.9.2.18	भुक्तिवाद:

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MCQs, LMS, OMT, DU

73.	8.9.2.19	अभिव्यक्तिवाद:
74.	8.9.2.20	संचारिभावा:
75.	8.9.2.21	सात्त्विकभावा:
76.	8.9.2.22	अभिनयप्रकार:
77.	8.9.2.23	धर्मी
78.	8.9.2.24	चत: वृत्तय:
79.	8.9.2.25	पञ्च प्रवृत्तय:

Sub Unit-8.10 दशरूपकम्

SL.NO.		Topics
80.	8.10.1	नाट्यलक्षणम्
81.	8.10.2	अर्थप्रकृति:
82.	8.10.3	पञ्चावस्था:
83.	8.10.4	सन्धि:
84.	8.10.5	दशरूपकस्य तृतीय-प्रकाश:
85.	8.10.5.a	भारतीवृत्ति:
86.	8.10.5.b	प्रहसनम्
87.	8.10.5.c	कथोद्घात:
88.	8.10.5.d	प्रवर्तकम्
89.	8.10.5.e	लास्याङ्गानि

teachmms.com Text with Technology
www.teachmms.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-8.11 छन्दपरिचय:

8.1.1 बुद्धचरितम्

अश्वघोषस्य अमरसृष्टिः 'बुद्धचरितम्' इति महाकाव्यम्। अस्मिन महाकाव्ये चतुर्दश सर्गाः विद्यन्ते। सर्गानां नामानि — (1) भागवत्प्रसूतिः, (2) अन्तःपुरविहारः, (3) संवेगोत्पत्तिः, (4) स्त्रीविघातनः, (5) अभिनिष्क्रमनः, (6) छन्दकनिवर्तनः, (7) तपोवनप्रवेशः, (8) अन्तःपुरविलापः, (9) कुमारान्वेषणः, (10) श्रेण्याभिगमनः, (11) कामाविगर्हणः, (12) ताराडदर्शनः, (13) मारविजयः, (14) असमाप्तः सर्गः (नाम नास्ति)

अस्माकं आलोच्यः विषयः प्रथमः सर्गः। अस्य नाम भगवत्प्रसूतिः प्रथमसर्गस्य विषयवस्तु संक्षेपेण प्रदीयते — सुरम्यमपिलवास्तुनगर्य्यां महापराक्रमशाली इक्ष्वाकुवंशीयः नरपतिः शुद्धोदनः राजत्वं चकार। तस्य पत्नी मायादेवी आसीत्। लुम्बिनी वोने तस्याः गर्वे सर्वलक्षणयुक्तः एकः पुत्रः जातः। कुमारस्य जन्मत्वात् देवाः आनन्दिताः आसन्। कुमारस्य जन्मलग्ने भूकम्पनं भवति चेत् सुगन्धः वायुः प्रवाहितो अभवत् तथा च आकाशात् पुष्पं वर्षितम् अभवत्। तस्य अलौकिकं लक्षणं दृष्ट्वा ब्राह्मणाः उक्तवन्तः अयं बालकः राजचक्रवर्ती सम्राट् भविष्यति। अस्य वालकस्य नाम बुद्धदेवः। बुद्धयं दर्शनार्थं असितमुनिः तस्य द्वारे आसीत्। एवं मुनिः बुद्धस्य प्रतापं उपस्थापितवान्।

teachinns.com Text with Technology

प्रथमःसर्गः (भगवत्प्रसूतिः)

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

इक्ष्वाकु-वंशार्णव-सम्प्रसूतः,

प्रेमाकरश्चन्द्र इव प्रजानाम्।

शाक्येषु साकल्यगुणाधिवासः,

शुद्धोदनाख्यो नृपतिर्बभूव।।१ ।।

आसीन्महेन्द्रादिसमस्य तस्य,

पृथ्वीव गुर्वी महिषी नृपस्य।

मायेति नाम्नी शिवरत्नसारा,

शीलेन कान्त्याप्यधिदेवतेव।।२ ।।

देवैरभिप्रार्थ्यमनल्पभोगं,

सार्धं तयाऽसौ बुभुजे नृपालः।

सा चाथ विद्येव समाधियुत्का,

गर्भं दधे लोकहिताय साध्वी।।३।।

पूर्वं तु सा चन्द्रमिभाभ्रमध्ये,

स्वप्ने ददर्शात्मवपुर्विशन्तम्।

नागेन्द्रमेकं धवलं न धीरा,

तस्मान्निमित्ताद्बिभयाञ्चकार।।४।।

वंशश्रियं गर्भगतां वहन्ती,

प्राचीव कल्ये विरराज राज्ञी।

सा शोकमोहक्लमवर्जिता,

घनं वनं गन्तुमियेष देवी।।५।।

सा लुम्बनीनाम्नि वने मनोज्ञे,

ध्यानप्रदे देववनादनूने।

वासेच्छया वने मनोज्ञे,

ध्यानप्रदे देववनादनूने।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

वासेच्छया प्राह पतिं प्रतीता,

सत्त्वानिभं दोहदमामनन्ति।।६।।

तस्या विदित्वा नृप आर्यभावं,

धर्म्यञ्च तृष्टः सूतरामनन्दत्।

इच्छाविघातादहितं विशङ्क्य,

तत्प्रीतये चाशु विनिर्जगाम।।७।।

तस्मिन् वने श्रीमति राजपत्नी,

प्रसूतिकालं समवेक्षमाणा।

शय्यां वितानोपहितां प्रपेदे,

नारी-सहस्त्रैरभिनन्द्यमाना।।८।।

ततः प्रसन्नश्च बभूव पुष्य-

स्तस्याश्च देव्या व्रतसंस्कृतायाः।

पाश्वर्वात्सुतो लोकहिताय जज्ञे,

निर्वेदनं चैव निरामयं च।।९।।

ऊरोर्यथैर्वस्य पृथोश्च हस्तात्,

मान्धातुरिन्द्रप्रतिमस्य मूर्ध्नः।

कक्षीवतश्चैव भुजांसदेशात्,

तथाविधं तस्य बभूव जन्म।।१०।।

क्रमेण गर्भादिभिनिःसृतःसन्,

बभौ ज्युतः खादिव योन्यजातः।

कल्पेष्वनेकेषु च भावितात्मा,

यः सम्प्रजानन्सुषुवे न मूढः।।११।।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

दीप्त्या च धैर्येण च यो रराज,

बालो रविर्भूमिमिवावतीर्णः।

तथातिदीप्तोऽपि निरीक्ष्यमाणो,

जहार चक्षूंषि यथा शशाङ्कः।।१२।।

स हि स्वगात्रप्रभया ज्वलन्त्या,

दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष।

महार्ह-जाम्बूनद-पारुवर्णो।

विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः।।१३।।

अनाकुलान्युब्जसमुद्धृतानि,

निष्पेषवद्व्यायतविक्रमाणि।

तथैव धीराणि पदानि सप्त,

सप्तर्षितारासदृशो जगाम।।१४।

बोधाय जातोऽस्मि जगद्धितार्थ-

मन्त्या भवोत्पत्तिरियं ममेति।

चतुर्दिशं सिंहगतिर्विलोकस्य,

वाणीं च भव्यार्थकरीमुवाच।।१५।।

खात् प्रस्रुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे,

द्वे वारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये।

शरीर-संस्पर्श-सुखान्तराय,

निपेततुर्मूर्धनि तस्य सौम्ये।।१६।।

श्रीमद्वितानेकनकोज्ज्वलाङ्गे,

वैदूर्यपादे शयने शायानम्।

यद्गौरवात् काञ्चनपद्महस्ता,

यक्षाधिपाः संपरिवार्य तस्थुः।।१७।।

teachinns.com
Text with Learning
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

अदृश्यरूपाश्च दिवौकसः खे,

यस्य प्रभावात्प्रणतैः शिरोभिः।

अधारयन् पाण्डुरमातपत्रं,

बोधाय जेपुः परमाशिषश्च।।१८।।

महोरगा धर्मविशेषतर्षाद्,

बुद्धेष्वतीतेषु कृताधिकाराः।

यमव्यजन् भक्तिविशिष्टनेत्रा,

मन्दारपुष्पैः समवाकिरंश्च।।१९।।

तथागतोत्पादगुणेन तुष्टाः,

शुद्धाधिवासाश्च विशुद्धसत्त्वाः।

देवा ननन्दुर्विगतेऽपि रागे,

मग्नस्य दुःखे जगतो हिताय।।२०।।

यस्य प्रसूतौ गिरिराजकीला,

वाताहता नौरिव भूश्चचाल।

सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा,

पपात वृष्टिर्गगनादनभ्रात्।।२१।।

वाता ववुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा,

विव्यानि वासांस्यवपातयन्तः।

सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे,

जज्ज्वाल सौम्यार्चिरनीरितोऽग्निः।।२२।

प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे,

कूपःस्वयं प्रादुभूत् सिताम्बुः।

teachinns.com
Text with Confidence
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Previous Year Questions with reference

June 2012

1. नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारती इति ब्याख्याया: कर्ता क: ?

(a) आनन्दवर्धन:

(b) भरत:

(c) अभिनवगुप्त:

(d) धनञ्जय:

2. सात्त्विकभावानां संख्या भवति

(a) त्रयस्तिंशत

(b) नव

(c) अष्टौ

(d) अष्टादश

December 2012

3. ब्रह्मा कस्माद् वेदात् अभिनयं स्वीकृतवान् —

(a) यजुर्वेदात्

(b) ऋग्वेदात्

(c) सामवेदात्

(d) अथर्ववेदात्

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

4. क: प्रेक्षागृहाणां प्रमाणं लक्षणञ्च निर्दिशति ? —

(a) आदित्य

(b) रुद्र:

(c) विश्वकर्मा

(d) बिश्वकर्मासद्यश्च

June 2013

5. नाट्यशास्त्रानुसारं नाट्यमण्डकपस्य रक्षणे क: नियुक्त ?

(a) चन्द्र:

(b) सूर्य:

(c) अग्नि:

(d) वरुण:

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	67	c	8.9
2	68	c	8.9.2.21
3	65	a	8.9
4	67	c	8.9.1.3
5	62	a	8.9

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Model Question

1. ''स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः'' — इति वचनं कुत्र प्राप्यते —
(a) गिरनारशिलालेखे
(b) ऐहोलशिलालेखे
(c) वाँशखेड़ाताम्रपत्राभिलेखे
(d) अफसदशिलालेखे

2. तन्तुवायश्रेणीकः मन्दसौरशिलालेखस्य भाषा अस्ति —
(a) संस्कृतम्
(b) प्राकृतम्
(c) मालयालम्
(d) चीना

3. मन्दसौरस्य लेखकः अस्ति —
(a) सूरवीरः
(b) वत्सभट्टिः
(c) देवभट्टि
(d) भूषणभट्टः

4. ''सत्य-क्षमा-दम-शम-ब्रत-शौच-धैर्य्य-स्वाध्यायवृत्त-विनयास्थिति-बुद्ध्यौपैतैः।'' — इति वचनं कस्मिन् शिलालेखे विद्यते
(a) अफसदशिलालेखे
(b) भितारीस्तम्भलेखे
(c) मन्दसौरशिलालेखे
(d) गिरनारशिलालेखे

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. मन्दसौरः कुत्र विद्यते —
(a) उत्तरप्रदेशे
(b) मध्यप्रदेशे
(c) अन्ध्रप्रदेशे
(d) वङ्गप्रदेशे

Answer

11.	b	12.	a	13.	b	14.	c	15.	b

UNIT-9

पुराणेतिहास-धर्मशास्त्र - लिपिनां विवरणम्

Sub Unit-9.1 रामायणम्

SL.NO.		Topics
1.	9.1.1	रामायणस्य बिषयबस्तु:
2.	9.1.1.a	रामायणे पञ्चसञ्चय:
3.	9.1.1.b	रामायणस्य टीका सम्पत्ति
4.	9.1.2	रामायणस्य रचनाकाल:
5.	9.1.3	रामायणकालीन: समाज:
6.	9.1.4	रामायणस्य साहित्यमहत्बम्
7.	9.1.5	रामायणस्य मुख्याख्यानानि

Sub Unit-9.2 महाभारतम्

SL.NO.		Topics
8.	9.2.1	परिचयसामान्यम्
9.	9.2.2	विषयबस्तु
10.	9.2.3	रचनाकाल:
11.	9.2.4	श्रीमद्भगवद्गीता
12	9.2.6	प्रेरणास्रोतम्
13	9.2.7	साहित्यिकमहत्त्वम्
14	9.2.8	महाभारतस्य मुख्याख्यानानि

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MCQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-9.3 पुराणम्

SL.NO.		Topics
16	9.3.1	पुराणस्य परिभाषा
17.	9.3.2	पुराणस्य परिचय सामान्यम्
18.	9.3.3	महापुराणानां परिचयम्
19.	9.3.4.1	राजसिकपुराणानाम् नामानि तथा च विवरणम्
20.	9.3.4.2	सात्त्विकपुराणानां नामानि
21.	9.3.4.3	तामसिकपुराणानां नामानि तथा च विवरणम्

Sub Unit-9.4 प्रमुख स्मृतिनाम् सामान्यपरिचयम्

SL.NO.		Topics
24	9.4	मनुसंहिता, याज्ञवल्क्यसंहिता इत्यादीनां परिचय:

Sub Unit-9.5 लिपिनां सामान्यपरिचयम्

SL.NO.		Topics
25	9.5.1	ब्राह्मीलिपि:

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Unit – 9

9.1 रामायणम्

संस्कृतसाहित्यस्य ऐतिह्ये आदिकवेः वाल्मीकेः आदिकाव्यं भवति रामायणम्। मूलरामायणे प्रत्येकेषु काण्डेषु पुष्पिकायां वाल्मीकिमुनिना रचितम् आदिकाब्यं श्रीमतरामायणम् इदृशम् उल्लेखमस्ति। रामायणम् इत्यत्र 'रामस्य अयणम्' अर्थात् रामसम्पर्कितकाहिनि। वैदिकपरम्परानुसारेण रामकथा 'रामसंहिता' अथवा 'चतुर्विंशतिसाहस्रीसंहिता' नाम्नाभिधीयते। रामायणस्य महत्त्वं समाजे साहित्ये सर्वत्र विराजते। इदानीं रामायणस्य सामान्य परिचयम् सारण्या प्रस्तुयते।

विषयवस्तु	विशेषतथ्यानि
आदिकविः	महर्षिः बाल्मीकिः
आदिकाव्यम्	रामाद्यणम्
पूर्णनाम	श्रीमद्बाल्मीकीय रामायणम्
रचयिता	महर्षिः बाल्मीकिः
श्रेणिः	साहित्यिकमहाकाव्यम् / आदिकाव्यम्
नामान्तरम्	रामचरित्, रघुवंशचरितम्, पौलस्त्यवधम्, भार्गवगीतम्, चतुर्विंशतिः साहस्रीसंहिता
काण्डम् अध्यायाः श्लोकाः	सप्तकाण्डम्, 500 अध्यायाः, 24000 श्लोकाः
काण्डानि	(१) बालकाण्डम्, (२) अयोध्याकाण्डम्, (३) अरण्यकाण्डम्, (४) किष्किन्ध्याकाण्डम् (५) सुन्दरकाण्डम्, (६) युद्धकाण्डम् (७) उत्तरकाण्डम्
प्रक्षिप्त अंश	बालकाण्डम् उत्तरकाण्डम् च।
आदिश्लोकः	मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।।
महत्त्वम्	कामार्थगुणःसंयुक्तम् धर्मार्थ गुणविस्तरम्। समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिः मनोहरम्।।
प्रशंसागीतिः	यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले। तावत् रामायणी कथा लोकेषु प्रचरष्यति।।
छन्दः	अनुष्टुप्।
मूलरसः	करुणरसः।
शाखाः	तिस्रः शाखाः १. पश्चिम भारतीय शाखा (काश्मीरी संस्करणम्) २. वङ्गदेशीयशाखा (गौड़ीयशाखा) ३. धक्षिण भारतीय शाखा (मुम्वाइ संस्करणम्)
रामाद्यणस्य अर्थः	रामस्य चरितम्, रामम् आश्रित्य रचितं काव्यम्
वृहत्तमकाण्डम्	युद्धकाण्डम्
क्षुद्रतमकाण्ड	किष्किन्ध्याकाण्डम्
दशरथस्य पत्नी	तिस्रः पत्नयः आसन्। कौशल्या, सुमित्रा, कैकेयी
दशरथस्य पुत्राः	चत्वारः पुत्राः आसन्। रामः, भरतः, लक्षणः, शत्रुघ्नः च
दशरथस्य पुत्रवधूः	चतस्रः। सीता, माण्डवी, ऊर्मिला, श्रुतकीर्तिः च।
कैकेय्याः वरलाभः	भरतस्य राज्यलाभः तथा च रामस्य वनवासः

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

रामस्य वनवासः	चतुर्दश वत्सराः
वनवासकाले रामस्यास्थानम्	दण्डकारण्यम् (पञ्चवटी)

9.1.1 रामायणस्य विषयवस्तु

काण्डानुसारेण रामायणस्य विषयवस्तु सारण्या अधस्तात् प्रस्तुयते –

काण्डानि	विषयवस्तु
बालकाण्डम् (७७ सर्गाः)	रामायणरचनायाः सूत्रपातः, दशरथेन सिन्धुवधम्। अन्ध्मुनिना अभिशापप्रदानम्, रामादीनां जन्मवृत्तानतम्, ताड़कावधम्, रामादीनां विवाहः, परशुरामस्य दर्पचूर्णम्।
अयोध्याकाण्डम् (११९ सर्गाः)	राज्याभिषेकस्य आयोजनम्, कैकेय्याःवरप्रार्थना, सीतया सह रामस्य वनगमनम्, दशरथस्य उपरमः, चित्रकूटपर्वते रामभरतयोः मिलनम्।
अरण्यकाण्डम् (७५ सर्गाः)	दण्डकारण्ये प्रवेशः, खरदूषणयोः बधम्, शूर्पनखायाः नासिकाछेदनम्, मायामृगमारीचवधम्, रावणेन सीताहरणम्, रामकर्तृकेन सीतान्वेषणम्, रावणेन सह जटायुवधम्, जटायुना रामस्य समीपे सीतासंवादः।
किष्किन्ध्याकाण्डम् (६७ सर्गाः)	ऋष्यमुखपर्वते रामस्य गमनम्, सुग्रीवेन सह रामस्य मित्रता, सीतायाः अलंकारदर्शनम्, वालीवधम्, तारायाः विलापम्, सुग्रीवस्य राज्याभिषेकः, वर्षावर्णना, सीतान्वेषणाय हनुमतः यात्रा।
सुन्दरकाण्डम् (६८ सर्गाः)	हनुमतः समुद्रलङ्घनम्, सुरसा सर्पिणी उद्धारम्, हनुमता लङ्कापुरी भ्रमणम्, अशोकवाटिकायां सीतयासह हनुमतः साक्षात्कारः, सीतायै अङ्गुरीयकं प्रदानम्, मधुवनभङ्गम्, रावणपुत्रस्य अक्षयकुमारस्य वधम्, लङ्कादहनम्, रामं निकषा सीतायाः मणिप्रदानम्, नलेन सेतुवन्धनम्।
युद्धकाण्डम् (लङ्काकाण्डम्) (१३० सर्गाः)	अकम्पन-प्रहस्त-धुम्रलोचन-वज्रदंष्ट्रानाम् प्रभृतीनां राक्षसानां वधम्, इन्द्रजित्वधम्, लक्षणस्य शक्तिशेलः, हनुमता गन्धमादनपर्वतस्य आनयणम्, लक्षणस्य पुनर्जीवनम् नागपाशेन रामलक्षणयोः बन्धनम्, गरुड़स्य आगमनेन तयोः मुक्तिः रामचन्द्रेन अकालबोधनम्, महीरावणबधम् रावणबधम्, सीतायाः अग्निपरीक्षा, सीतया सह रामस्य प्रत्यावर्तनम्, रामस्य राज्याभिषेकः।
उत्तरकाण्डम् (१२५ सर्गाः)	सीतापरित्यागः, लवकुशयोः जन्मवृत्तान्तः, अश्वमेधयज्ञ सीतायाः पातालप्रकेशः, रामस्य देहत्यागः।

teachmms.com Text with Technology
www.teachmms.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MCQs, LMS, OMR, DU

9.1.1.a रामायणे पञ्चसन्धय:

* बालकाण्डायोद्धाकाण्डयो: — मुखसन्धि:
* अरण्यकाण्डे — प्रतिमुखसन्धि:
* किष्किन्धाकाण्डे — गर्भसन्धि:
* सुन्दरकाण्डे — विमर्शसन्धि:
* युद्धकाण्डे — निर्वहणसन्धि:
* सुग्रीववृत्तान्तम् — पताका
* शवरीवृत्तान्तम् — प्रकरी

9.1.1.b रामायणस्य टीका-सम्पत्ति:

टीकाकारा:	**टीका:**
१. रामानुज: (१४श)	रामानुजीयम् (प्राचीनतमा)
२. विद्यानाथ-दीक्षित: (१५श)	रामायणदीपिका
३. वेङ्कट-कृष्णाधरी (१५श)	सर्वार्थसार
४. ईश्वरदीक्षित: (१६श)	वृहद्विवरणम् लघुविवरणम् चेति।
५. गोविन्दराज: (१६श)	रामायणभूषण:।
६. योगीमहेश्वरतीर्थ: (१७श)	रामायणतत्त्वदीपिका
७. माधवयोगी (१८श)	रामायणकतक:
८. नागेशभट्ट: (१८श)	तिलकटीका (सर्वश्रेष्ठ:)
९. श्रीवंशीधरशिवसहाय: (१८श)	रामायणशिरोमणि
१०. श्रीलोकनाथचक्रवर्ती:	मनोहरा
११. श्रीत्र्यम्बक:	धर्माकूतटीका
१२. श्रीकतकयोगीन्द्र:	अमृतटीका
१३. अहोविल-आत्रेय:	रामायणटीका

teachinns.com
Text with
www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

9.1.2. रामायणस्य रचनाकाल:

रामायणस्य रचनाकालविषये अद्यापि मतभेद: विद्यते। केषाञ्चित् पण्डितानां मतानि प्रदीयन्ते

मतानि	**समयकाल:**
ड. याकोबी	८००-५०० ख्रिष्टपूर्वाब्द:
म्याक्डोनेल	८००-५००ख्रिष्टपूर्वाब्द:
ओयेवार	८००-५०० ख्रिष्टपूर्वाब्द:
कीथ	४०० ख्री: पू:
उइण्टारनिस्	३०० ख्री: पू:
वुल्के	३०० ख्री: पू:
प्रामाण्यम् (आनुमानिक:)	६००-२०० ख्री: पू:

9.1.3 रामायणकालीन: समाज:

रामायणस्य सामाजिकप्रतिच्छवि: अतीव मधुर: आसीत्। रामायणं धर्मशास्त्रं तथा च महाकाव्यं रामायणं धर्म-अर्थ-काम-मोक्षणां रत्नामयाधार: ग्रन्थ:। महासमुद्रवत् अस्य गभीरता, श्रुतिमनोहर: हृदयनन्दन: तथाहि आदिकवि: उक्तवान् –

''कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम्।
समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम्।।''

तस्मिन् समाजे रामचन्द्रस्य कर्तव्यनिष्ठा, धर्मवीरता प्राप्यते। तस्य असाधारण: पितृभक्ति:, सत्यनिष्ठा, आलोकसामान्यपौरुष:, त्यागस्य माहात्म्यम्, प्रजानुरञ्जनम् इत्यादीनां परिचय: प्राप्यते।

सीताया: पातिव्रता, सतीत्वम् इत्यादीनि भारतीयनारीनां समीपे अननुकरणीयदृष्टान्तस्वरूप:। रामायणे पारिवारिकस्य समाजस्य चित्रं प्राप्तम्।

दशरथस्य पुत्रप्रेम एवं पुत्रशोक:। य: भारतीयसमाजं प्रभावितवान्। भरतस्य भ्रातृश्रद्धा। लक्षणस्य रामं प्रति अन्धभक्ति:। एते विषया रामायणकालीनसमाजस्य मूलदृष्टान्तस्वरूप:।

वीभिषणस्य प्रभुभक्ति: अपि अतुलनीय: आसीत्।

9.1.4. रामायणस्य साहित्यिकमहत्त्वम् प्रेरणास्रोतञ्च

रामायणम् अवलम्ब्य रचितानि काव्यानि

काव्यस्य नामानि	भाषा	रचयिता	रचनाकाल:	सर्गा:	विशेषतथ्यानि
रघुवंशम्	संस्कृतम्	कालिदास:	ख्री: ४र्थ शतक:	१९	रघुवंशस्य काहिनी
जानकीहरणम्	संस्कृतम्	कुमारदास:	ख्री: ६९ शतक:	२५	रामायणस्य काहिनी
भट्टिकाव्यम्	संस्कृतम्	भर्तृहरि:	ख्री: ९म शतक:	२२	वैयाकरणकाव्यम्, चत्वारि काण्डानि सन्ति — प्रकीर्ण-अधिकार-प्रसन्न-तिङन्ता:।
रामायणमञ्जरी	संस्कृतम्	क्षेमेन्द्र:	ख्री: ११श शतक:		
रामचरितम्	संस्कृतम्	अभिनन्द:	ख्री: ९म शतक:	३६	किष्किन्ध्यात: लङ्काकाण्डपर्यन्तम्।
राघव-पाण्डवीय:	संस्कृतम्	धनञ्जय:	ख्री: ८म शतक:	१८	रामायणमहाभारतयो: काहिनीम् अवलम्ब्य रचितम्।
जानकी-परिणय:	संस्कृतम्	चक्रकवि:			
सेतुवन्धनम्	प्राकृतम्	प्रवरसेन:		१५	

Teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

रामायणम् अवलम्ब्य रचितानि नाटकानि

नाटकस्य नाम	भाषा	रचयिता	अङ्कसंख्या	विषयवस्तु
प्रतिमा	संस्कृतम्	भासः	७	प्रतिमागृहे दशरथस्य मूर्त्तिः
अभिषेक	संस्कृतम्	भासः	६	राज्याभिषेकः
महावीरचरितम्	संस्कृतम्	भवभूतिः	७	वीररसात्मकं नाटकम्
उत्तररामचरितम्	संस्कृतम्	भवभूतिः	७	करुणरसात्मकनाटकम्
अनर्घराघवम्	संस्कृतम्	मुरारिः	७	रामकाहिनी
बालरामायणम्	संस्कृतम्	राजशेखरः	१०	रामस्य वाल्यकालात् रावणवधपर्यन्तम् काहिनी
आश्चर्यचूड़ामणिः	संस्कृतम्	शक्तिभद्रः	७	आश्चर्यचूड़ामणेः प्रभावेन रामेण मारीचवधम्
कुन्दमाला	संस्कृतम्	दिङ्नागः	६	उत्तरकाण्डम् अवलम्ब्य मिलनान्तकरचना।
हनुमन्ननाटकम्	संस्कृतम्	दामोदरमिश्रः	१४	त्रिषु संस्करणेषु यथाक्रमेण ९, १०, १४ अङ्कानि प्राप्यन्ते।
प्रसन्नराघवम्	संस्कृतम्	जयदेवः	७	जयदेवः गीतगोविन्दस्य रचना।
उदात्तराघवम्	संस्कृतम्	मायुराजः		रामेण वालिवधं न भूत्वा उदात्तस्य परिचयः

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

रामायणम् अवलम्ब्य वङ्गसाहित्यम्

१) विद्यासागरस्य 'सीताया वनवासः'। अयम् एकः उपन्यासः।

२) रवीन्द्रनाथस्य वचना भवति - 'कालमृगया', 'वाल्मीकिप्रतिभा'।

9.1.5 रामायणस्य मुख्याख्यानकानि

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः। – श्रीधरस्वामी आदिकाव्ये रामायणे रामकथामरिच्य कतिचन मूलकथासम्बद्धाख्यानकानि कतिचन प्रसङ्गवशादाख्यानकानि उपलभ्यन्ते। तद्यथा –

१. क्रौञ्चवधाख्यानम्
(बालकाण्डस्य द्वितीये सर्गे)

तमसा-नद्याः तटे क्रौञ्चवधसंतप्तस्य महर्षेः वाल्मीकेः मुखात् श्लोकप्राकट्यं, ब्रह्मणा रामचरित्रप्रबन्धाय वरप्रदानं निर्देशञ्च।

२. ऋष्यशृङ्गख्यानकम्
(वालकाण्डस्य १०सर्गात् १५ सर्गं यावत्)

ऋष्यशृङ्गः अङ्गदेशाधिपतेः लोमपादस्य जामाता आसीत्। अस्य अध्यक्षतायामेव राज्ञः दशरथस्य पुत्रेष्टियज्ञः अभवत्।

३. ताटकाख्यानकम्
(बालकाण्डस्य २४ सर्गात् २६ सर्गं यावत्)

आख्यानकेऽस्मिन् ताटकायाः उत्पत्ति-विवाह-शापादीनां वर्णनानन्तरं ताटकावधं वर्णितमस्ति।

४. कार्तिकेयाख्यानकम्
(बालकाण्डस्य ३६ सर्गात् ३६ सर्गं यावत्)

आख्यानकेऽस्मिन् त्रिदशप्रयासैः गौरी-शङ्करयौः सुरतक्रीडासमाप्तिः कार्तिकेयोत्पत्तिश्च वर्णिताऽस्ति।

५. गङ्गावतरणाख्यानम्
(बालकाण्डस्य ३५ सर्गात् ४४ सर्गं यावत्)

राज्ञः सगरस्य अश्वमेधयज्ञादारभ्य तस्य प्रपौत्रेण भगीरथेण महता तपस्यया पृथिव्यां गङ्गावतरणस्य कथा वर्णिता अस्ति।

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com- A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

६. मरुतानामुत्पत्याख्यानम्
(बालकाण्डस्य ४६ सर्गात् ४७ यावत्)

अत्र कश्यपपत्न्याः दितेः गर्भात् नवचत्वारिंशत् मंरुद्गणानाम् उत्पत्तिः वर्णिता अस्ति।

७. अहिल्योध्याराख्यानकम्
(बालकाण्डस्य ४९ तमे सर्गे)

मूलकथासम्बद्धाख्यानकमिदम्। अत्र भगवान् रामः शाप्रग्रस्तां महर्षिगौतमस्य पत्नीं अहिल्याम् उद्धरति।

८. शुनःशोपाख्यानकम् (हरिश्चन्दोपाख्यानम्)
(बालकाण्डस्य ६२ तमे सर्गे)

अत्र महर्षिविश्वामित्रस्य उपदेशेन अजीगर्तपुत्रः शुनःशेपः वरुणदेवं पूजयित्वा स्वप्राणरक्षां कृतवान्। ऋवैदिकाख्यानम् इदम् मूलकथातः असम्बम् अस्ति।

९. पुलस्त्याख्यानकम्
(उत्तरकाण्डस्य द्वितीये सर्गे)

आख्यानकेऽस्मिन् भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य राज्यसभायां महर्षीणाम् आगमनम्, महर्षीणा अगस्त्येन महर्षेः पुस्तेः वर्णनञ्च वर्णितमस्ति।

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Previous Year Question with Reference

JUNE – 2012

रामायणम् –

१. 'सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य तु पत्थस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः।'
— श्लोकममुं रावणासुरम्प्रति कः उक्तवान्?
(a) कुम्भकर्णः
(b) सुग्रीवः
(c) विभीषणः
(d) मारीचः

२. रावणासुरात् सीतायाः विमुक्तिः अनया स्वप्ने दृष्टा
(a) मन्दोदर्यी
(b) तारया
(c) त्रिजट्या
(d) कैकेय्या

३. ऋष्यशृङ्गमुनेः चरितं रामायणस्य कस्मिन् काण्डे वर्णितम्?
(a) अयोध्याकाण्डे
(b) अरण्यकाण्डे
(c) सुन्दरकाण्डे
(d) बालकाण्डे

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

December-12 P- 3

१. श्रीरामचन्द्रः एनं व्याकरणशास्त्रज्ञः इति प्रशंसति —
(a) सुग्रीवम्
(b) भरतम्
(c) लक्ष्मणम्
(d) हनुमन्तम्

२. 'अहल्याशापविमोचनम्' कस्मिन् काण्डे वर्णितम् —
(a) अयोध्याकाण्डे
(b) अरण्यकाण्डे
(c) बालकाण्डे
(d) सुन्दरकाण्डे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Ans	Ref.
1	41	c	9.1.3
2	43	c	9.1.3
3	47	d	9.1.1
4	40	d	रामेण उक्तम् हनुमान् व्याकरणशास्त्रज्ञः आसीत्
5	42	c	9.1.1

Model Question

1. हर्षस्य वाँशखेड़ा-ताम्रपत्राभिलेखः कुत्रः प्राप्तः ?
(a) गिरनारतः
(b) कानपुरतः
(c) मथुरातः
(d) शाहजहाँपुरतः

2.कस्मिन् शिलालेखे 'देवानांप्रिय" इत्युपाधिना सह तस्य नाम 'अशोक' इति प्राप्यते —
(a) मस्की-शिलालेखे
(b) ऐहोलशिलालेखे
(c) कान्धर-शिलालेखे
(d) एरण-शिलालेखे

3. यत्तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् — कुत्र उपलभ्यते —
(a) याज्ञवल्क्यसंहितायाम्
(b) अर्थशास्त्रे
(c) मनुसंहितायाम्
(d) रामायणे

4. मनुसंहितानुसारेण 'नरा' शब्दस्य कोऽर्थः ?
(a) जलम्
(b) नरः
(c) आकाशः
(d) सूर्यः

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

5. मनुसंहितायाः उपरि सर्वज्ञनारायणस्य रचिता टीका —
(a) मन्वर्थमुक्तावली
(b) मन्वर्थचन्द्रिका
(c) मनुटीका
(d) मन्वर्थविवृति

Answer

16.	**d**						
17.	a	18.	c	19.	a	20.	d

Unit-10

स्मृतिग्रन्थानाम् अभिलेखानां विशिष्टाध्ययनम्

Sub Unit-10.1 कौटिलीय-अर्थशास्त्रम (विनयाधिकारिकम्)

SL.NO.		Topics
1.	10.1.1	अर्थशास्त्रस्य परिचयसामान्यम्
2.	10.1.2	अर्थशास्त्रस्य विभाग:
3.	10.1.3	अर्थशास्त्रविषये गुरुत्वपूर्णानि
4.	10.1.4	विद्यासमुद्देश:
5.	10.1.5	त्रयीस्थापना
6.	10.1.6	वार्तादण्डनीतिस्थापना
7.	10.1.7	बृद्धसंयोग:
8.	10.1.8	इन्द्रियजय:
9.	10.1.9	राजर्षिवृत्तम्
10.	10.1.10	अमात्यनियुक्ति:
11.	10.1.11	मन्त्रिपुरोहितयो: नियुक्ति:
12.	10.1.12	उपधाभि: अमात्यानाम् शौचाशौचज्ञानम्
13.	10.1.13	गुढ़पुरुषोतपत्ति:

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Sub Unit-10.2 मनुस्मृति:

SL.NO.		Topics
14.	10.2.1	प्रथमाध्याय:
15.	10.2.2	द्वितीय: अध्याय:
16.	10.2.3	सप्तम: अध्याय:

Sub Unit-10.3 याज्ञवल्क्यस्मृति:

SL.NO.		Topics
17.	10.3.1	साधारणमातृकाप्रकरणम्
18.	10.3.2	असाधरणमातृका प्रकरणम्
19.	10.3.3	विचारे प्रमाणम्
20.	10.3.4	ऋणदानप्रकरणम
21.	10.3.5	बृद्धे: परिमाप:
22.	10.3.6	आधि:

23.	10.3.7	उपनिधिप्रकरणम्
24.	10.3.8	साक्षिप्रकरणम्
25.	10.3.9	दिव्यप्रकरणम्
26.	10.3.10	दायभागप्रकरणम्
27.	10.3.11	स्त्रीधनम्
28.	10.3.12	सीमाविवादप्रकरणम्
29.	10.3.13	स्वामिपालिविवादप्रकरणम्
30.	10.3.14	कृतानुशयप्रकणम्
31.	10.3.15	वेतनादानप्रकरणम्
32.	10.3.16	वाक्पारुष्यप्रकरणम्
33.	10.3.17	दण्डपारुष्यप्रकरणम्

Sub Unit-10.4 अभिलेखा:

SL.NO.		**Topics**
34.	10.4.1.1	अशोकस्य प्रथम: शिलालेख:
35.	10.4.1.2	अशोकस्य द्वितीय: शिलालेख:
36.	10.4.1.3	अशोकस्य तृतीय: शिलालेख:
37.	10.4.1.4	अशोकस्य चतुर्थ: शिलालेख:
38.	10.4.1.5	अशोकस्य पञ्चम: शिलालेख:
39.	10.4.1.6	अशोकस्य षष्ठ: शिलालेख:
40.	10.4.1.7	अशोकस्य सप्तम: शिलालेख:
41.	10.4.1.8	अशोकस्य अष्टम: शिलालेख:
42.	10.4.1.9	अशोकस्य नवम: शिलालेख:
43.	10.4.1.10	अशोकस्य दशम: शिलालेख:
44.	10.4.1.11	अशोकस्य एकादश: शिलालेख:
45.	10.4.1.12	अशोकस्य द्वादश: शिालालेख:
46.	10.4.1.13	अशोकस्य त्रयोदश: शिलालेख:
47.	10.4.1.14	अशोकस्य चतुर्दश: शिलालेख
48.	10.4.1.15	अशोकस्य प्रथम: स्तम्भलेख:
49.	10.4.1.16	अशोकस्य द्वितीय: स्तम्भलेख:
50.	10.4.1.17	अशोकस्य तृतीय: स्तम्भलेख:
51.	10.4.1.18	अशोकस्य चतुर्थ: स्तम्भलेख:
52.	10.4.1.19	अशोकस्य पञ्चम: स्तम्भलेख:

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com – A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

53.	10.4.1.20	अशोकस्य षष्ठः स्तम्भलेखः
54.	10.4.1.21	अशोकस्य सप्तम्: स्तम्भलेखः
55.	10.4.1.22	अशोकस्य गुजर्रा लघुशिलालेखः
56.	10.4.1.23	अशोकस्य मास्कीशिलालेखः
57.	10.4.1.24	अशोकस्य रुम्मिनदेई स्तम्भलेखः
58.	10.4.1.25	अशोकस्य कान्धारस्थः द्विभाषी-शिलालेखः
59.	10.4.2	रुद्रदाम्नः गिरनार-शिलालेखः
60.	10.4.3	समुद्रगुप्तस्य एलाहावादस्तम्भलेखः
61.	10.4.4	खारवेलस्य हाथीगुम्फा-अभिलेखः
62.	10.4.5	हर्षवर्धनस्य वांशखेड़ा ताम्रपत्राभिलेखः
63.	10.4.6	पुलकेशिन्द्वितीयस्यैहोल-शिलालेखः
64.	10.4.7	कनिष्कस्य सारनाथ बौद्धप्रतिमालेखः
65.	10.4.8	तन्तुवायश्रेणीकः मन्दसौरशिलालेखः

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Unit - 10

10.1 कौटिलीय – अर्थशास्त्रम् (विनयाधिकारिकम्)

10.1.1 अर्थशास्त्रस्य परिचयसामान्यम्

प्राचीनभारतस्य राजनीतिविषयक एक: महत्त्वपूर्णग्रन्थ: अस्ति कौटिल्यप्रणीतम् अर्थशास्त्रम्। असाधारणवैदुष्यमण्डितस्य कौटिल्यस्य गौरवगाथा पुराणेषु इतिहासेषु च सर्वत्र सुप्रसिद्धा अस्ति। आचार्यकौटिल्य: नन्दवंशस्य समूलोच्छेदं कृत्वा मौर्यसाम्राज्यस्य स्थापनां कृतवान्। आचार्यकौटिल्यस्य अपरं नाम विष्णुगुप्त: चाणक्यश्चापि समुपलभ्यते। महाराजाय चन्द्रगुप्ताय अनेन विष्णुगुप्तेन या राजनैतिकसंहिता निर्मिता सैव 'अर्थशास्त्रम्' इति नाम्ना अभिधीयते।

अर्थशास्त्रं परिभाषयन् कौटिल्य: स्वकीये ग्रन्थे अर्थशास्त्रे लिखति —

''मनुष्याणां वृत्तिरर्थ:, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थ: तस्या: पृथिव्या: लाभपालनोपाय: शास्त्रम् अर्थशास्त्रमिति''

अर्थशास्त्रमिदं राजनीतिविज्ञानस्य विश्वकोश इत्युच्यते विद्वद्भि:। अस्मिन् ग्रन्थे धर्मशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम्, शिक्षाशास्त्रम्, समाजशास्त्रम्, कृषिविज्ञानम्, चिकित्साशास्त्रम्, तन्त्रशास्त्रम्, इत्यादिकं सर्वं वर्णितमस्ति। अर्थशास्त्रमिदं १५ अधिकरणेषु, १५० अध्यायेषु, १८० प्रकरणेषु च विभक्तमस्ति।

teachinns.com Text with Technology

10.1.2 अर्थशास्त्रस्य विभाग:

विभाग:	अधिकरणम्	अध्याय:	प्रकरणम्	विषयवस्तु
तन्त्रम्	विनयाधिकारिकम्	२१	१८	राज्ञ: विद्याशिक्षा, अमात्यनियोग: राजाराज्ययो: सुरक्षासंक्रान्तविषय:।
	अध्यक्षप्रचार:	३६	३८	राज्यशासनसंक्रान्तविभिन्नविषयानां विभिन्नानां आधिकारिकानां कर्तव्यसमूहानि। अत्र दुर्गविनिवेश: दृश्यते।
	धर्मस्थीयम्	२०	१९	भूमिसंक्रान्तविचारव्यवस्था
	कण्टकशोधनम्	१३	१३	फौजदारीविचारव्यवस्था
	योगवृत्तम्	६	७	गुप्तवधस्य विवरणम्
आवाप:	मण्डलयोनि:	२	२	द्वादशराजमण्डलस्य परिचय:
	षाड्गुण्यम्	१८	२९	सन्धि-विग्रह-यानादीनां षड्विधगुणानां प्रयोग-विधि:
	व्यसनाधिकारिकम्	५	८	राज्यस्य विपद्-संकटयो: आलोचना।
	आभियास्यत्कर्म्म	७	१२	विजिगिषुराज्ञ: अभियानपद्धति।
	सांग्रामिकम्	६	१३	युद्धविषयकालोचना
	सङ्घवृत्तम्	१	२	संघं प्रति विजिगिषुराज्ञ: आचरणम्।
	आवलीयसम्	५	९	दुर्वलविजिगिषुराज्ञां कर्तव्याकर्तव्यौ

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

	दुर्गलम्भोपाय:	५	६	शत्रो: दुर्गजयोपाय:
	औपनिषदिकम्	४	३	परोक्षभावेन शत्रुजयस्यउपाय:
तन्त्रयुक्ति:	तन्त्रयुक्ति:	१	१	अर्थशास्त्रस्य व्याख्येयन्यायवर्णितम्
कुलसंख्या	१५	१५०	१८०	

10.1.3 अर्थशास्त्रविषये गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि –

	विषयवस्तु	तथ्यानि
१.	अर्थशासत्रम्	मनुष्याणां वृत्तिरर्थ: मनुष्यवती भूमिरित्यर्त:। तस्या: पृथिब्या लाभपालनोपाय: शास्त्रमर्थशास्त्रमिति
२.	प्रकाशकाल:	१९०९ ख्रीष्टाब्दे महीशूरस्य पण्डित: ड: आर. श्याम शास्त्रीमहोदयेन इदं प्रकाशितं भवति।
३.	अर्थशास्त्रस्यविषयानि	धर्मशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम्, शिक्षाशास्त्रम्, समाजशास्त्रम्, कृषिविज्ञानम्, चिकित्साशास्त्रम् इत्यादिकं वर्णितमस्ति।
४.	ग्रन्थविभाग:	शास्त्रसमुद्देश: पञ्चदशाधिकरणानि, सपञ्चाशदध्यायशतं साशीति-प्रकरणशत षट्श्लोकसहस्रानीति।
५.	विद्या	आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ता-दण्डनीतिश्चेति विद्या:।
६.	आन्वीक्षिकी	सांख्यं योगोलोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी।
७.	आन्वीक्षिक्या: गुरुत्वम्	प्रदीप: सर्वविद्यानामुपाय: सर्वकर्मणाम्। आश्रय: सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता।
८.	त्रयी	सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी
९.	वेदा:	अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदा:।
१०.	ब्राह्मणस्य स्वधर्म:	अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रति ग्रहश्चेति ब्राह्मणस्य स्वधर्म:।
११.	क्षत्रियस्य स्वधर्म:	अध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवोभूतरक्षणं च क्षत्रियस्य स्वधर्म:।
१२.	वैशस्य स्वधर्म:	अध्ययनं यजनं दानं कृषिपशुपाल्ये वाणिज्या च वैशस्य स्वधर्म:।
१३	शूद्रस्य स्वधर्म:	द्विजातिशुश्रूषा वार्ता कारुकुशीलवकर्म च शूद्रस्य स्वधर्म:।
१४.	ब्रह्मचारिण:	स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतित्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा।
१५.	गृहस्थस्य स्वधर्म:	स्वकर्माजीव: तुल्यै: असमानर्षिभिर्वैवाह्यम् ऋतुगामित्वं देवपित्रतिथिभृत्येषु त्याग: शेषभोजनं च।
१६.	वाणप्रस्थस्य	ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाऽजिनधारणम् अग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्चाहार:।
१७.	परिब्राजकस्य स्वधर्म:	संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं सङ्गत्यागो-भैक्षव्रतम्नेक्यत्रारण्यवासो वाह्यमाभ्यन्तरं च शौचम् ।

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com – A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

१८.	वार्ता	कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता।
१९	दण्डनीतिः	आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः, तस्य नीतिर्दण्डनीतिः।
२०.	योगक्षेमः	अप्राप्तस्य प्रापणं योगः, प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः।
२१.	इन्द्रियजयः	विद्या-विनयहेतुः इन्द्रियजयः। कर्ण-त्वग्-अक्षि-जिह्वा-घ्राणेन्द्रियाणां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धेषु-विप्रतिपत्तिः इन्द्रियजयः, शास्त्रार्थानुष्ठानं वा।
२२.	अरिषड्वर्गः	काम-क्रोध-लोभ-मान-मद-हर्षः भवन्ति अरिषड्वर्गः।
२३.	त्रिवर्गः	अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति।
२४.	अमात्योत्पत्तिः	सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् इति भारद्वाजः।
२५.	कौटिल्यस्य पूर्वसूरी	भारद्वाजः, विशालाक्षः, पराशरः, पिशुनः, कौणपदन्तः, वातव्याधिः, वाहुदन्तीपुत्रः।
२६.	दूतस्य प्रकारः	निसृष्टार्थः, परिमितार्थः, शासनहरः।
२७.	निसृष्टार्थः	अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टार्थः।
२८.	परिमितार्थः	पादगुणहीनः परिमितार्तः
२९.	शासनहरः	अर्धगुणहीनः शासनहरः
३०.	गुप्तचरस्य प्रकारभेदः	१. कापटिकः २. उदास्थितः, ३. गृहपतिकव्यञ्जनः, ४. वैदेहकव्यञ्जनः ५. तापसव्यञ्जनः, ६. सत्री, ७. तीक्ष्णः, ८. रसदः, ९. भिक्षुकी।
३१.	कापटिकः	परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः।
३२.	उदास्थितः	प्रवज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्तः
३३.	गृहपतिकव्यञ्जनः	कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो।
३४.	वैदेहकव्यञ्जनः	वणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तः।
३५.	तापसव्यञ्जनः	मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामः।
३६.	पञ्चाङ्ग मन्त्रः	कर्मणारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पद्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः।

10.1.4 विद्यासमुद्देशः

आन्वीक्षिकीस्थापना

१. आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः।

२. त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्चेति मानवाः। त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति।

३. वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः। संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति।

४. दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः। तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति।

५. चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः। ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात् तद्विद्यानां विद्यात्वम्।

Teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

६. सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षकी। धर्माधर्मौ तय्यामर्थानर्थौ वार्तायां नयापनयौ दण्डनीत्याम्। बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा आन्वीक्षकी लोकस्योपकरोति; व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति; प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति।

७. प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षकी मता।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापना नाम प्रथमोऽध्यायः।।

10.1.5 त्रयीस्थापना

१. साम-ऋग्-यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी। अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदाः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिः ज्योतिषमिति चाङ्गानि।

२. एष त्रयी धर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां स्वधर्मस्थापनाद् औपकारिकः।

३. स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति। क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च। वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च। शूद्रस्य द्विजातिशश्रूषा वार्ता कारुकूशीलव कर्म च।

४. गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यम् ऋतु-गामित्वं देवपित्रातिथिभृत्येषु त्यागः शेषभोजनं च।

५.ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतत्वामाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा।

६. वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाऽजिनधारणमग्नि-होत्राभिषेकौ देवतापित्रातिथिपूजा वन्यश्चाहारः।

७. परिव्राजकस्य संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं संगत्यागो भक्षमनेकत्रारण्यवासो बाह्याभ्यन्तरं च शौचम्।

८. सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयाऽऽनृशंस्यं क्षमा च।

९. स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्याय च। तस्यातिक्रमेलोकः संकरादुच्छिद्येत।

१०. तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत्।

स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति।।

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः।

त्रय्या हि रक्षितो लोः प्रसीदति न सीदति।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना नाम द्वितीयोऽध्यायः।।

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com A compilation of six products: Text, PYQs, MCQs, LMS, OMT, DU

10.1.6 वार्तादण्डनीतिस्थापना

१. कृषि-पाशुपाल्ये वाणिज्या च वार्ता। धान्य-पशु-हिरण्य-कुप्य-विशिष्ट-प्रदानाद् औपकारिकी। तया स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम्।

२. आन्वीक्षकी-त्रयी-वार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः। तस्यनीतिर्दण्डनीतिः। अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षिणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादिनी च

३. तस्यामायत्ता लोकयात्रा। तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यम् उद्यतदण्डः स्यात्। न ह्येवं विधं वशोपनयनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्याः।

४. नेति कौटिल्यः। तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयः। मृदुदण्डः परिभूयते। यथार्हदण्डः पूज्यः। सुविज्ञात प्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति।

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Previous Year Questions with Reference

June-2016

१. कौटिल्यानुसारं मानवा: कां विद्यां पृथक् न मन्यन्ते ?

(a) आन्वीक्षिकीम्

(b) त्रयीम्

(c) वार्ताम्

(d) नीतिम्

२. कौटिल्यानुसारं त्रयीं के संवरणमात्रं मन्यन्ते ?

(a) मानसा:

(b) मानवा:

(c) बार्हस्पत्या:

(d) औशनसा:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	32	a	10.1.4
2	33	c	10.1.4

teachinns.com
Text with Technology

June-2017

१. कौटिल्यार्थशास्त्रोल्लेखानुसारं एषु क: कोपात् विन्नाश इति उल्लिखित: ?

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

(a) अजबिन्दु:

(b) रावण:

(c) कराल:

(d) जनमेजय:

२. कौटिलीयार्थशास्त्रे सर्वविद्यानां प्रदीप:, सर्वकर्माणाम् उपाय: सर्वधर्माणां च आश्रय: का विद्या प्रोक्ता ?

(a) आन्वीक्षिकी

(b) त्रयी

(c) वार्ता

(d) दण्डनीति:

३. कौटिलीयार्थशास्त्रे एतत् वैश्यस्य स्वधर्मो न भवति– ?

(a) याजनम्

(b) दानम्

(c) अध्ययनम्

(d) यजनम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	69	d	10.1.8
2	70	a	10.1.4
3	71	71	10.1.3

teachinns.com
Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Model Question

41. मनुसंहितानुसारेण त्रेतायुगे श्रेष्ठः आसीत् —
(a) तपस्य
(b) ज्ञानम्
(c) यज्ञः
(d) दानम्

42. सत्ययुगे श्रेष्ठः आसीत् —
(a) ज्ञानम्
(b) तपस्या
(c) दानम्
(d) यज्ञः

43. ''अप्रतर्कमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः'' — मनुसंहितायाः कस्मिन् अध्याये प्राप्यते —
(a) प्रथमे
(b) द्वितीये
(c) सप्तमे
(d) तृतीये

44.मनुसंहितानुसारेण प्रजापतिनाम् संख्या —
(a) दश
(b) द्वादश
(c) त्रयोदश
(d) पञ्चदश

teachinns.com Text with Technology
www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

45. अन्तिमः प्रजापतेः नाम किम् ? ए
(a) पुलस्तः
(b) प्रचेतस्
(c) वशिष्टः
(d) नारदः

Answer

21.	**b**	**22.**	**b**		
23.	a	24.	a	25.	d

Last Minute Suggestion

१. 'ब्रह्मवेद' इति संज्ञा भवति – अथर्ववेदस्य । अपि च 'अथर्वाङ्गिरसवेदः', 'भैषज्यवेदः', 'छन्दोवेदः', 'महीवेदः', 'क्षात्रवेदः', 'भृग्वाङ्गिरसवेदः', 'लोकवेदः' इत्यादिभिः नामभिः अभिधीयन्ते ।

२. सांख्यायनश्रौतसूत्रं सम्बन्धयुक्तं भवति – ऋगेदेन । आश्वलायनश्रौतसूत्रमपि ऋग्वेदस्य श्रौतसूत्रम् । सांख्यायनस्य अपरं नाम कौषीतकि अस्ति ।

३. निरुक्तमते अन्तरीक्षस्थानीया देवता भवति – रुद्रः । अपि च वायुर्वाइन्द्रो वान्तरिक्ष-स्थानः । अग्निः - पृथिवीस्थानीयः । सूर्यो द्युस्थानः ।

४. ऋग्वेदस्य सोम / पवमानमण्डलं भवति – नवममण्डलम् । प्रथमं दशमं च प्रकीर्णमण्डलम् । अष्टममण्डलम् / उद्गातृमण्डलम् । द्वितीय – सप्तममण्डलम् वंशमण्डलम् ।

Teachinns.com
Text with Technology

५. ऋग्वेदे यम - यमी (१०/१०), संवादसूक्तमुपलभ्यते – दशममण्डले अपि च दशममण्डले अस्ति – पुरुरवा-उर्वशीसंवादसूक्तम् (१०/९५), सरमा–पणिसंवादसूक्तम् (१०/१०८) ।

www.teachinns.com A compilation of six products TM, PYQs, MQ, LMS, OMT, DU

६. पतञ्जलिमते अथर्ववेदस्य शाखासंख्या – नव । ऋग्वेदस्य – एकविंशति, यजुर्वेदस्य – एकशतम्/एकाधिकं शतम् वा, सामवेदस्य – सहस्रम् ।

७. यास्ककृते निरुक्ते अध्यायाः सन्ति – द्वादश । दुर्गासिंहमते – द्वादश । तत्कृते निरुक्तम् 'द्वादशाध्यायी' इति नाम्ना अभिधीयते ।

८. आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदेन सम्वन्धयुक्तम् । अपि च – कात्यायन, वौधायन, वैखानस, भारद्वाज, कठ. सत्याषाढ, मैत्री इत्यादयः ।

९. आरण्यकं नास्ति – अथर्ववेदस्य । ऋग्वेदः – ऐतरेय, शांखायन । यजुर्वेदः – वृहदारण्यक, तैत्तिरीय,मैत्रायणी । सामवेदः – तवलकार, छान्दोग्य ।

१०. 'देवताध्यायब्राह्मण्म्' सम्वन्धयुक्तं भवति – सामवेदस्य । अपि च – प्रौढब्राह्मणम्, षडविंशब्राह्मणम्, सामविधानब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणम्, उपनिषद्ब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्, जैमिनीयब्राह्मणम् च सन्ति ।

११. तर्कसंग्रहमते कारणं कार्यस्य नियतपूर्ववृत्तिः । 'कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्' । कारणं त्रिविधम् – क) समवायिकारणम् – 'यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम् ' । यथा – तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः । ख) असमवायिकारणम् – कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन् अर्थे समवेतं सत् कारणम् असमवायिकारणम् । यथा – तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य । ग) निमित्तकारणम् – तद् उभयभिन्नं कारणम् निमित्तकारणम् । यथा- तुरी वेमादिकं पटस्य ।

Text with Technology

१२. तर्कसंग्रहानुसारतः प्रागभावस्य लक्षणं भवति – अनादिः सान्तः । प्रध्वंसाभावः - सादिरनन्तः प्रध्वंसः । अत्यन्ताभावः - त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकोऽत्यन्ता-भावः । अन्योन्याभावः - तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा – पटो न घटः ।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PPQs, MQs, LMS, OMT, DU

१३. रघुवंशस्य वशिष्ठाश्रमवर्णनं वर्णितमस्ति प्रथमसर्गे । अत्र दिलीप-सुदक्षिणा, कामधेनोः सुरभिः, सुरभिकन्यायाः नन्दिन्याः च वर्णना अस्ति ।

१४. अपहारवर्मा इति चरित्रं वर्णितमस्ति दशकुमारचरिते । **उपहारवर्मा, अपहारवर्मा, राजवाहनः, मित्रगुप्तः, मन्त्रगुप्तः, अर्थपालः, विश्रुतः, पुष्पोद्भवः, प्रमितिः, सोमदत्तश्चेति** ।

१५. 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' नाटकस्य उपजीव्यमस्ति – महाभारतस्य आदिपर्वः । अपि च पद्मपुराणमपि अस्य उपजीव्यम् ।

१६. उत्तररामचरितस्य प्रथमोऽङ्कः चित्रदर्शनम् । यथाक्रमेण – **चित्रदर्शनम्, पञ्चवटी-प्रवेशम्, छाया, कौशल्याजनकयोगः, कुमारविक्रमम्, कुमारप्रत्यभिज्ञानम्, सम्मेलनम्/ गर्भाङ्काभिधानञ्च** ।

१७. 'स्वप्नवासवदत्तम्' नाटके पञ्चमांङ्कः स्वप्नाङ्कः इत्यनेन आख्यायते । नाट्यकारः भासविरचितः षष्ठांकविशिष्टं सर्वश्रेष्ठं नाटकम् ।

१८. हर्षवर्धनस्य भगिनी आसीत् – राज्यश्री । हर्षवर्धनस्य पितरौ आसीत् – यशोमती प्रभाकरवर्धनश्च । भ्राता - राज्यवर्धनः ।

१९. राक्षसस्य मुद्रा प्राप्यते चन्दनदासगृहात् । मुद्राराक्षसनाटकस्य रचयिता विशाखदत्तः, सप्ताङ्कः - मुद्रालाभः, राक्षसविचारः, कृतकलहः, राक्षसोद्योगः, राक्षसनिकारः, राक्षसनिर्वेदः, राक्षसनिग्रहश्च ।

teachinns.com
Text with Technology

२०. 'योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तपदोच्चयः वाक्यम्' । आकाङ्क्षा – 'पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्ताननुभावकत्वम्' । यथा – गौरश्वः पुरुषो हस्ती । योग्यता – 'अर्थाबाधो योग्यता' । यथा – वह्निना सिञ्चति । सन्निधि –'पदानाम् अविलम्बेनोच्चारणम्' । यथा – गाम् आनयः ।

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Abbreviation:

1. **Text: Unit wise separate pdf**
2. **PYQs: Previous Years Questions**
3. **MQs: Model Questions**
4. **LMS: Last Minute Suggestion**
5. **OMT: Online MOCK Test**
6. **DU: Daily Updates**

teachinns.com
Text with Technology

www.teachinns.com - A compilation of six products: Text, PYQs, MQs, LMS, OMT, DU

Buy any course and get 35% discount

www.teachinns.com

contact@teachinns.com